

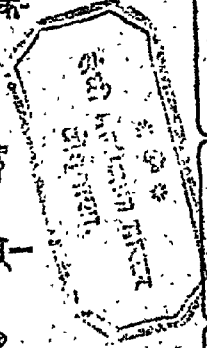
॥ श्रीः ॥

जयपुर-राजकीय-विद्वन्मण्डलसभाप्रधानपरिषदेतेन
महामहोपदेशकेन समीक्षाचक्रवर्ति-मैथिल-
श्रीमधुसूदनशर्म्माणा विद्यावाचस्पतिना
प्रणीते वेदोक्तद्वादशवादात्मक-
विज्ञानमार्गप्रकाशके

ब्रह्मविज्ञान-शास्त्रे

अन्यतम-विज्ञानमार्गरूपोऽयम्-

अहोरात्रवादः

ब्रह्मविज्ञानशास्त्रसंबन्धिनो द्वादश विज्ञानवादा
नामतो निर्दिश्यन्ते—

- १-विज्ञानेतिवृत्तवादः, २-सदसद्वादः, ३-रजोवादः, ४-न्योमवादः,
५-अपरवादः, ६-आवरणवादः, ७-अम्भोवादः, ८-अमृतमृत्युवादः,
९-अहोरात्रवादः, १०-दैववादः, ११-संशयवादः, १२-सिद्धान्तवादः।

सोऽयमहोरात्रवादो नामग्रन्थः लखनऊविरवविद्यालयसंस्कृताध्यापकेन
श्रीमता आद्यादत्तकुंभरेण महता परिश्रमेण संशोध्य, केसरीदाससेठ-
प्रबन्धेन, लखनऊनगरे नवलकिशोरप्रेसनान्नि मुद्रणयन्त्रालये
मुद्रयित्वा प्रकाशितः।

प्रथमावृत्तिः]

[सन् १९२६ ई०

सम्पादकस्य चक्रव्यम् ।

श्रीमन्महर्षिर्वंशप्रसूतानां सत्र भवतामार्याणामक्षयः परमो निधिर्भगवान् वेदः सर्वविधानां जगति विद्योतमानानां विज्ञानानामादिः प्रसव आकरायित इति नैप कस्यापि संशयास्परमर्थः । वेदोऽयं जगति सर्वप्रथमं घाङ्ग्यम्, एतदुपलभ्येव जगति विज्ञानानां प्रसार इति वैदेशिका अपि मन्यन्ते, परं विज्ञानप्रधानाया-
मस्यां शताब्द्यामपि सन्तीदृशानि शतशो विज्ञानानि, यानि वेदैकशस्त्रैरेव प्राप्याणि, नाधुनापि वैज्ञानिकानामर्वाग्दृशां परिचयं गतानि । तेषां यदि भवेदाधुनिकी रीतिमवलम्ब्य प्रकाशः, नूनं विज्ञानसंसारे परिवर्तितं युगान्तर-
मेव प्रादुर्भवेत्, बहवोऽभिनवाः सिद्धान्ताः स्थिरीभवेयुः, बहूनामद्यापि सन्दि-
ग्धानां विषयाणां विनिरूप्यः स्यात्, बहवश्च भ्रान्ताः सिद्धान्ताः सत्यसराणि प्रविष्टाः स्युरित्यस्माकं वैदैकप्रमाणानां हिन्दुजातीयानां विश्वासः । विशेषेण-
ध्यात्मिकास्तु विषया वैदिकमेवाध्वानमवलम्ब्य शक्या विनिश्चयेन विज्ञातुम्, तत्र ' नान्यः पन्थाविद्यते अयनाय ' । तद्वैदेशिकैरपि वेदेभ्यो बह्वस्ति शिक्षणीय मित्यस्ति वेदस्य किमपि पारैगिरां गौरवम् ।

परं हन्त ! तदिदानीं केवलं वाचिकमेव । दैधप्रतिकृत्याद्वा वेदपरिपन्थिनं बौद्धयचनादीनां प्रवल्ततादाक्रमाणाद्वा, हतभागधेयानामस्माकमालस्योपेक्षादि-
दोषनिबहाद्वा परः सहस्रेभ्यो द्वादसरेभ्यो वैदिकं विज्ञानं विलुप्तप्रायमभवत् ।

‘वेदादमो हि निर्वभौ’

‘वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परः’

इत्यादिभिर्वचननिबहैस्तत्र भवद्भिर्मनुयाक्षवल्क्यप्रभृतिभिर्भूरिभूरि समुद्बुध-
माहात्म्यस्य वेदस्य द्विजातिमन्थेषु कथापि नेदानीं श्रूयते । येऽप्यस्मासु
‘वैदिकाः’ इति प्रथिताः, तेऽपि केवलं वेदाक्षरभारभाजः, न तु वेदार्थविदः,
दूरे तु वैदिकविज्ञानस्पर्शकथा । उच्छिन्ने हि गुरुपरम्परासंप्रदाये न सुलभमि-
दानीं वैदिकविज्ञानम् । यानि त्वद्य समुपलभ्यन्ते वेदानामाचार्यप्रणीतानि
भाष्याणि, तान्यपि समुच्छिन्नवेदसंप्रदाये विलुप्तविज्ञाने काले प्रादुर्भूतानीति
नार्हं भवन्ति कात्स्न्येन वैदिकविज्ञानविकासनाय । यानि चास्यामेव शताब्द्या-
मभिनवानि भाष्यटीकाटिप्पणखलादीनि वेदानां प्रादुर्भूतानि, भवन्ति च,
तान्यपि केवलं सामाजिकरीतिनीतिप्रवणया दृशा वेदस्थाङ्गान्युपाङ्गानि च
सर्वथा समुपेक्ष्य निर्मितानि, निर्मायन्ते चेति न ततोऽपि यथार्थवैदिक-
विज्ञानप्राप्तिप्रत्याशा । अन्वेषणप्रधाने हि युगेऽस्मिन् यावदामूलचूडं परिभाषा-
स्फोटनपुरस्सरम्, उपक्रमोपसंहारप्रकरणसंगतिसनाथम्, इतिहासपुराणा-
ङ्गोपाङ्गसाहाय्येन बहुशाखाभिन्नं संहिताब्राह्मणान्तकं भागद्वयमपि वेदस्य
सम्यगालोक्यविज्ञानसरणिर्नाविष्कियेत, न तावद्यथाभूतवेदार्थविज्ञान-

संभावना । न च विदुषां विषयेऽस्मिन् दृश्यते प्रवृत्तिः । अन्वेषणस्य तु देशेऽस्माकमियं दशा, यदत्र वैदिकजीविते भारते दौर्लभ्यं गतानि वेदशाखा-ब्राह्मण-श्रौत-सूत्रादिपुस्तकानि युरोपीयैरन्विष्यान्विष्य प्रकाशयन्ते, भारतीयास्तु विद्वांसस्तत्र निर्व्यापारा इत्यहो लज्जास्पदम् । युरोपीयास्तु विद्वांसो यद्यपि वैदिकेष्वपि विषयेषु तत्र तत्रान्वेषणरताः सन्ति, परमस्मदपेक्षया विभिन्ना तेषां दृष्टिः, न च वैदिकविज्ञानान्वेषणसाधनानि तत्र सुलभानि, परम्पराभावात्, सभ्यताभेदाच्च । नह्यपरिचितवैदिकसभ्यताविज्ञानादिविषयो वैदेशिकैस्तथा सम्यगन्वेष्टुं सुशको यथा तद्देशवासिभिः । अस्ति च तत्र बहूनां सुदृढो विश्वासो यद्वैदिके काले विज्ञानस्य तादृशं गाम्भीर्यं नासीदेवेति । तद्विश्वास्वशंवदाश्च ते न गम्भीरं विज्ञानं वेदेषु गवेषयितुं पारयन्ति । नचावश्यविधेयेऽस्मिन् वैदिकविज्ञानान्वेषणकार्ये भारतीयानां धनिकानां दृष्टिः, नापि च विदुषामिति द्वैधमेवावलम्बमानाः सीदन्तिस्म जिज्ञासवो जनाः ।

इदानीं सहर्षमिदमावेदयितुं प्रस्तुताः स्मो यद्भगवतो वेदपुरूपस्य जगद्धिर्मातुर्जगदीश्वरस्यानुग्रहेण, तत्प्रेरणया भारते वर्षे एवाभावस्यास्य निराकरणं प्रस्तुतम् । जयपुरराजसभाप्रधानपरिदत्तैर्वाचस्पतिबुद्धिविभवैरप्रतिमप्रतिभैः मैथिलकुलालङ्कारैर्विद्यावाचस्पतिश्रीमधुसूदनशर्ममहोदयैर्यौवदायुर्षेद्वेदाङ्गेषु परिश्रम्य वैदिकविज्ञानान्वेषणस्य सुपरिष्कृतोऽध्वा सम्यगाविष्कृतः । इतः परः-सहस्रेषु संवत्सरेषु विलुप्तस्यास्य नवीभूतस्याध्वन आविष्कारो नूनं परं सौभाग्यम् । अयं चाध्वा ब्राह्मणालोडनमूलक इतिहासपुराणपरिष्कृतोऽङ्गोपाङ्गसाहाय्यप्रधान इति नात्र कस्यापि गतिक्लेशो न वा विप्रतिपत्तिरप्युदेतुमर्हा । प्राप्तेऽस्याध्वनः परिचये नूनं विद्वांसः समादरेणात्र प्रचलितुमुत्सुकाः स्युः, तेन च क्रमेणाधिकाधिकं प्रसरति वैदिके विज्ञाने जनतायाः सौभाग्यस्योदयो नातिविदूरः स्यात् ।

त्रयो हि विषयाः प्राधान्येन वेदेषु विजृम्भन्ते-यज्ञः-इतिहासः, विज्ञानं चेति । तत्र यज्ञानां सरहस्यं कात्स्न्येन निरूपणाय ग्रन्थकृतानेन 'यज्ञमधुसूदनो' नाम ग्रन्थः पृथङ्निबद्धः, इतिहासस्यामूलचूडं निरूपणाय च देवासुरख्यात्यादयः पञ्च ख्यातय उपनिबद्धाः । अथ विज्ञानरहस्यप्रकाशनाय तु 'ब्रह्मविज्ञानशास्त्र' नामा महाग्रन्थोऽयं पद्यमयो विरचितः । तत्तदङ्गोपाङ्गादिरहस्यख्यापनाय सन्त्यन्येऽपि बहवो निबन्धा महानिबन्धाश्च ग्रन्थकृतानेन निबद्धाः, परं विस्तरभयान्न सर्वेऽत्र प्रस्तूयन्ते ।

यद्यपि—

'मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिष्यशास्त्रयोः'

इति वदताम्रासिंहेनाध्यात्मिकातिरिक्तं भौतिकं ज्ञानमेव विज्ञानशब्दार्थतयाभ्युपगतम्, लोकव्यवहारोऽपि चेदानीन्तनः प्रायेण तदनुसारी, साइन्स पदामिधेये पदार्थशास्त्र एव विज्ञानशब्दस्येदानीन्तनैः प्रयुज्यमानत्वात्, तेन च ब्रह्मविषये विज्ञानपदमसमञ्जसमिवापाततः प्रतीयते, परं वस्तु गत्या विचारे

प्रस्तुते-विज्ञानशब्दस्य न तादृशेऽर्थे शक्तिः प्रामाणिकी भवितुमर्हति । विज्ञानं हि नाम विशिष्य ज्ञानम् । तथा च यत्र शब्दज्ञानादिना वस्तुतः सामान्येन प्रतिभासः, तत्केवलं ज्ञानम्, यत्र तु प्रत्यक्ष इवाशेषविशेषमतिभासः, तद्विज्ञानम् । ज्ञानं हि परोक्ष इव प्रतिभासः, विज्ञानं तु अनुभवावसानः प्रत्यक्ष इव प्रतिभासः ।

अस्मिन्नेवार्थे—

‘ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः’ (अ० ७।२)

ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽगुभात्’ (अ० ६।१)

इत्यादि भगवद्गीतासु विज्ञानशब्दः प्रयुक्तः, न हि तत्र शिल्पशास्त्रयोरस्ति कश्चित्प्रसङ्गः, भाष्यकारैश्च श्रीशङ्कराचार्यप्रभृतिभिस्तत्र ‘विज्ञानसहितम् स्वानुभवसंयुक्तम्’ इत्येव व्याख्यातम् । तथा च ‘ब्रह्मविज्ञानम्’ इति नाम्नि ग्रन्थकृतोऽयमाशयः, यदाधुनिकेषु दर्शनेष्विव न ब्रह्म केवलं वाद्व्याप्रेण परोक्षतया वेदेषु व्याख्यायते—अपि तु वैज्ञानिकी (साइण्टिफिक Scientific) रीति-मवलम्ब्य तथा प्रत्यक्षमिव प्रदर्श्यते—यथा करतलामलकवत् प्रस्फुटस्तस्यानुभवः स्यात् । तथैव ग्रन्थेऽस्मिन् यत्तत्त्वनिरूपणम्—तद्वैज्ञानिकपथैव रीत्या, नत्वाधुनिकदर्शनरीत्या । अयमेव ग्रन्थस्यास्यातिशयो जागर्त्ति, देशकालानुरूपता च प्रस्फुटमत्र पाठकैरनुभूयेत ।

यथा ह्यधुनातनेषु दर्शनेष्वात्मादिसम्बन्धे षोढा प्रवादाः श्रूयन्ते, तत एव च षड्दर्शनानि प्रसिद्धानि, एषां च दर्शनानां समन्वयेन मुख्यः सर्वदर्शनसिद्धान्तो विचारशीलैरधिगन्तुं सुशकः, तथैव पुरा वैदिके युगे दश प्रवादाः पृथक् प्रस्थानाः प्रचलिता आसन्निति पृथग्विधतन्त्रिरूपणदर्शनेनानुमीयते । त एव दश प्रवादाः पृथगवहुध्यमानाः पूर्वपक्षभूताः, एषां समन्वयेन तु मुख्यो वैदिकः सिद्धान्त-स्तलप्रवेशिप्रतिभैरासाद्यते । ते चेमे दश वादा ऋक्संहितायां नासदीये सूक्ते (मण्डल १० सू० १२६) समुद्दिष्टाः—

नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं नासीद्रजो न व्योमोऽपरो यत् ।

किमावरी वः कुह कस्य शर्मन्नर्भः किमासीद्बहनं गभीरम् ॥

न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि न रात्र्याँ अह्न आसीत्प्रकेतः ।

आनीदवातं स्रग्धया तदेकं तस्याद्धान्यन्न परः किं च नास ॥

को अद्वा वेद क इह प्रवोचत् कुत आजाता कुत इयं विशृष्टिः ।

अर्वाग् देवाँ अस्य त्रिसर्जनेऽनाथाः को वेद यत आवभूव ॥

इह पृथग्भूतानां पूर्वपक्षरूपाणां वादानां निषेधरूपेणोल्लेखः कृतः मध्य पंच च सिद्धान्तः “आनीदवातम्” इत्यादिना संक्षेपरूपेण निर्दिष्टः । अन्यत्र च संहितासु ब्राह्मणेषु च वादानामेषां विवरणं तत्र तत्र श्रूयते । एते दश वादा अस्मिन् ‘ब्रह्म-विज्ञानशास्त्र’-नामके महाग्रन्थे एकैकेन प्रकारेण विवृताः । अन्ते च समन्वयरूपः

सिद्धान्तवादः, प्रदर्शितः । एवं महाग्रन्थस्यास्य द्वादश प्रकरणानि, - 'आदौ विज्ञानेतिवृत्तवादो' ग्रन्थस्योपोद्घातरूपः, तत्र कथमस्य विज्ञानस्यास्येषु प्रसार इति बोधयितुं, देवासुरख्यातौ निरूपितस्येतिहासस्य संक्षेपः प्रदर्शितः, वैदिक-विज्ञानावबोधस्य परिभाषा ऋषिदेवासुरादिभेदनिरूपणेन सम्यग् विवृता, दशानां वादानां स्वरूपमपि च सम्यग्दर्शितम् । तदनु दशभिः प्रकरणैर्दश वादाः, (उपरितने पृष्ठे निर्दिष्टाः) अन्ते च सिद्धान्तवादे करतलामलकवद्वैदिकरहस्य-ख्यापनम् । एवं विधस्यास्य महाग्रन्थस्य सकृदेव प्रकाशनं दुष्करमिति प्रकरणमेकैकं पृथक् ग्रन्थरूपेण मधुसूदनग्रन्थमालायां प्रकाशयितुं प्रकान्तम्—

तत्रोक्तपूर्वेषु दशसु वादेषु अष्टमोऽयम् 'अहोरात्रवादः,' तन्निरूपणात्मकं च ग्रन्थे ।

'अहोरात्रवादः'

इति नाम्ना प्रथितं नवमं प्रकरणमिदम् । इदं प्रकरणान्तरोपेक्षया लघुभूतमिति गभीरमिति च सूचीकटाह्न्यायेन स्थालीपुलाकन्यायेन वा पूर्वं प्रकाशितम् । अहोरात्रे एव जगतोऽस्य मूलम्, ताभ्यामेव जगत उत्पत्तिरिति वादस्यास्य निष्कर्षः । ते के इमे 'अहोरात्रे' इति जिज्ञासायां ग्रन्थेऽस्मिन् दशधा अहोरात्र-शब्दार्थो विवृतः । सर्वेषां वैषामहोरात्राणां यथा जगन्मूलत्वम् तथोपपादितम् । अध्यात्ममधिदैवतं च निविष्टानां विविधात्मनां स्वरूपविनिर्णयः, यज्ञस्वरूप-प्रतिपादनम्, पृथिवीसूर्ययोः कः स्थिरः को वा चल इति वैदिकप्रमाणपुरस्सरं विवेचनम्, ऋतसत्यादिनिरूपणेनाद्यमर्षणसूक्तार्थरहस्यख्यापनम्, मन्वन्तर-कल्पादिविवरणं चेति विविधा रोचका विचारा अत्रान्तर्भवन्ति । ग्रन्थमिमं सम्यग्विविच्य विद्वांसो यदि वैदिकं तत्त्वमस्माद् गृह्णीयुः, तर्हि प्रकाशनप्रया-सोऽयं सफलः स्यात् ।

यद्यपि आधुनिकानां विदुषां सर्वथा परोक्षभूता अभिनवेयं विज्ञानसरणिः, पद्येषु च निवेशिता दार्शनिका भाषा विशेषेण दुरवबोधा भवन्तीत्यापि विदुषा-मनुभवसिद्धम्, तत्रापि च नायं ग्रन्थोपक्रमः अपि तु ग्रन्थमध्यस्थं प्रकरण-मिदम्, न चात्र कश्चिदपि टीकाटिप्पण्यादिसंनिवेश इति सर्वापि दुरवबोधता-सामग्री संनिहितेह वर्तते, तेन च न साधारण्येन विदुषां रुचिकरोऽयं प्रयासः स्यादिति स्फुटं संभाव्यते । तथापि सुमहता कालेन घोरं परिश्रम्याविष्कृतस्यैवं-विधस्याभिनवस्य विज्ञानस्य विशेषविदां पुरः स्थापनमतीवावश्यकमिति कर्तव्ययुक्त्यैवाहंमत्र कार्यं प्रवृत्तः । विज्ञानाभिरुचयो विद्वांसः सावधानमिमं ग्रन्थमालोच्य यदि गुणग्रहणस्वभावतया गुणानस्य गृह्णीयुः, उत्साहं च मे वर्द्धयेयुः—तर्हि प्रकरणान्तरभूतानि ग्रन्थान्तराण्यपि ग्रन्थमालायामस्यां समुपस्थापयेयम् । अनुगृह्णतु जगदीश्वरो विस्मृतवैदिकविज्ञानं भारतं वर्षं पुनर्वैदार्थप्रदानेनेति भूयो भूयः संप्रार्थ्य विरमिति विस्तरभियेति—

श्रीआद्यात्त ठक्करः ।

पुस्तकस्यास्य सर्वेऽधिकारा ग्रन्थकृदधीनाः ।

पुस्तकप्राप्तिस्थानम्—मेहरचन्दलक्ष्मणदासमहाशयाः लवपुरम्.

अहोरात्रवादस्य

शुद्धिपत्रम् ।

	अशुद्धिः	शुद्धिः
अनुक्रमणिका पृष्ठे—शुक्लरुष्णाधिकारः	श्लो. २४	२५
द्यावापृथिव्यधिकारः	„ २१८	२१६
ऋतसत्याधिकारः	„ ७६	८६
यज्ञाधिकारः	६५	६८
उपसंहारः	„ ७०८	७२०
... ..	१२	
... ..	७२०	

३ पृष्ठे—सूत्रसंख्या (५) सर्वेऽपि वर्णा—इति श्लोकात् पूर्वमयं श्लोको लेख्यः ।

धूम्रोऽतिनील-नीलौ-हरितः पीतः सुवर्ण-शोणौ च ॥

इति सप्त सन्ति योगजवर्णा अन्येऽपि योगतोऽनन्ताः ॥ १६ ॥

१४ पृष्ठे—सूत्रसंख्या १—अत्र “इत्थं महर्षिर्जमदग्नि”-इत्यस्य स्थाने ‘गन्धर्व इत्थं जमदग्नि’-इति पाठः साधुः । एतच्छ्लोकानन्तरं तु अयमाधिकः श्लोकः संनिवेश्यः—

नृचक्षा एष दिवो मध्यश्नास्तऽग्रा परिवान् रोदसी अन्तरिक्षम् ।
स विश्वाचीरभिचष्टे घृताचीरन्तरा पूर्वमपरं च केतुम् । [१०।१३।२]

विशवाचसुदैवगन्धर्वः ॥

२६ पृष्ठे—सूत्रसंख्या २ “ऋतं च सत्यं च भवस्य”-इति श्लोकात् पूर्वमेते श्लोकाः षड् आधिकं संनिवेश्याः—

नाभिप्रधी यत्र विदुर्ध्ववस्थितौ तत् सत्यमेतत् सशरीरमस्ति हि ॥
यच्चाशरीरं तद्वत् न तत्र तौ नाभिप्रधी स्तो नियतौ, श्लथं च तत् ॥ १ ॥
सौम्यं मनः, प्राण उपैति सौमिको वाग्वायुतेजो जलभूमयः क्रमात् ॥
भूतानि सृष्टानि हि, तत्र दृश्यते सत्यर्तयोः शृङ्खलया निवेशनम् ॥ २ ॥
मनोऽथ वाक् तेज इमानि मण्डलात्मकं शरीरं दधते, वियान्ति च ॥
प्राणश्च वायुश्च जलं च सर्वतो विसारि भूतानि, मृदास्ति तु द्विधा ॥ ३ ॥
सोमे च वायौ च जले चिदन्वयस्तेनात्र जीवास्त्रिविधाः सचेतनाः ॥
अप्सुक्षितो मीनगणा, वयं पुनर्चायुक्षितः, सोमसदस्तु दैवताः ॥ ४ ॥
अद्वा तु पश्यामि जलेचरानिमानद्वातमां वायुचरांश्च चेतनान् ॥
देवास्तु सांख्ये विदुरुर्ध्वतो भुवश्चन्द्रांश्चुगानष्टविधानभूधृतान् ॥ ५ ॥
ऋतेषु सोमादिषु सत्यसंस्थया सृष्टिः समग्रा भवतीति निश्चितम् ॥
रात्रीमृतं, सत्यमहः, प्रचक्षते सृष्टीरहोरात्रकृतास्ततो विदुः ॥ ६ ॥

२७ पृष्ठे—सूत्रसंख्या ४ । अत्र “ऋते तु तन्मण्डलतो”—इति श्लोकात् पश्चाद्

अयं वेदमन्त्रोऽधिकं संनिवेश्यः ।

“ऋतमेव परमेष्ठि ऋतं नात्येति किञ्चन ।

ऋते समुद्र आहित ऋते भूमिरियं श्रिता ॥ तै. ब्रा. २ कां. ॥

३४ पृष्ठे—“गायत्रिका ज्योतिः”—इति श्लोकानन्तरमयमेकोऽधिकः श्लोकः
संनिवेश्यः—

अहानि षष्टित्रिंशतीमितानि रात्र्यश्च षष्टित्रिंशतीमिता यत् ॥

तद्विंशतिः सप्तशतानि चाह्नां संवत्सरो विश्वमसौ विधत्ते ॥ ६१ ॥

४३ पृष्ठे—“त्रैलोक्यमन्त”—इति श्लोकात् पूर्वं त्रयः श्लोकाः संनिवेश्याः—

यज्ञोऽखिलं विश्वमिदं, प्रजाप्रतिर्यङ्गः, स चाक्प्राणमनोमयश्चित्तः ॥

प्राणोऽन्नमन्नात् सनदत्ति, चाक् ततो मनो, मनो वागिति यज्ञ उच्यते ॥ १ ॥

प्रजापतिः सर्वमिदं, स नाभितः प्रतायमानोऽस्ति समं समन्ततः ॥

प्रतान चाक्रस्तोमविभक्तयस्त्रयस्त्रिंशन्मतास्तावदहानि रात्रयः ॥ २ ॥

अहानि तावन्ति च ताश्च रात्रयो यज्ञस्य तन्वः प्रभवन्ति संहिताः ॥

प्रजापतिर्यज्ञ इमे पृथक्पृथक् यज्ञाः, स यज्ञः पृथगेभिराचितः ॥ ३ ॥

अथ ब्रह्मविज्ञानशास्त्रे अहोरात्रवादस्य
विषयानुक्रमणिकाऽऽरभ्यते—

	आधिकारः १२	श्लोकाः ७२०	पृष्ठे
१	प्रतिज्ञाधिकारः	५	१
२	ज्ञानाज्ञानाधिकारः	१४	१
३	शुक्लकृष्णाधिकारः	२४	२
४	प्रकाशान्धकाराधिकारः	८	४
५	भावाभावाधिकारः	५	४
६	सर्गप्रलयाधिकारः	७२	४
७	द्यावापृथिव्यधिकारः	२१८	१२
	१	"	
	२	"	
	३	"	
	४ स्थिरचरविमर्शः	"	१४
	५ पृथ्वीसूर्ययोः पौर्वापर्यविचारः	"	१६
	६ द्यावापृथिव्योः स्वरूपम्	"	१८
	७ द्यावापृथिव्यो रसाभ्यां शरीरात्मानः	"	१६
	१ मूलं हंसः शिवः—	"	२०
	२ अपानः व्यानः प्राणः—	"	२१
	३ वैश्वानरः तैजसः प्राज्ञः—	"	२२
	४ अन्नम् ऊर्कम् प्राणः—	"	२४
	५ अग्निः वायुः इन्द्रः—	"	२५
८	ऋतसत्याधिकारः	७६	२६
९	सप्ताहाधिकारः	७६	३५
१०	यज्ञाधिकारः	६५	४३
११	चातुर्होत्राधिकारः	६६	४६
१२	उपसंहारः	१३	५६
		<u>७०८</u>	
		<u>१२</u>	
		७२०	

१ अहः = ज्योतिः ॥ ज्ञानम् शुक्लः प्रकाशः भावः उदयः द्यौः सत्यम् सूर्यरसाः
२ रात्रिः = तमः ॥ अज्ञानम् कृष्णः अन्धकारः अभावः प्रलयः पृथ्वी ऋतम् पृथ्वीरसाः

ॐ तत्सत् ।

अथ ब्रह्मविज्ञानशास्त्रे—

अहोरात्रवादः ।

१—प्रतिज्ञाधिकारः ।

- (१) यद्विश्वमाभाति तदेकमूलं यद्वास्य मूलानि बहूनि सन्ति ॥
निर्धारयामः खलु संशयेऽस्मिन् न संभवत्येकममुष्य मूलम् ॥ १ ॥
- (२) द्विधा द्विधा सर्वमिदं विभाति द्वैतं ततः कारणमत्र विद्यः ॥
द्वाभ्यां यभूवाखिलविश्वमेतद् विद्यादहोरात्रिपदेन ते द्वे ॥ २ ॥
ज्योतिर्ब्रह्मो रात्रिरियं तमो नु ज्योतिस्तमोभ्यां कृतमस्ति विश्वम् ॥
अनेकधा रूपमिह प्रकल्प्य ज्योतिस्तमश्चावृणुतेऽन्यदन्यत् ॥ ३ ॥
(१) (२) (३) (४)
- (३) ज्ञानाज्ञाने, शुक्लकृष्णौ च वर्णौ, ज्योतिर्ध्वान्ते, विश्वभावोऽप्यभावः, ॥
(५) (६) (७) (८) (९) (१०)
सृष्टिर्ध्वंसौ, रोदसी, चर्तसत्ये, सप्ताहो वा यज्ञसामान्यभेदाः ॥ ४ ॥
इत्थं चाहोरात्रभेदा दशैते सृष्टेरूपं सैव सर्वास्ति सृष्टिः ॥
निर्वक्ष्यामोऽत्राधिकारान् दशैतान् येषां वेदान्नावशिष्येत वेत्तुम् ॥ ५ ॥

२—ज्ञानाज्ञानाधिकारः ।

- (१) ज्ञानं हि विद्या तदहः प्रकाशोऽज्ञानं त्वविद्यास्ति तमश्च रात्रिः ॥
यज्जायते विश्वमिदं हि कार्यं निसर्गतोऽज्ञानमिदं तु सिद्धम् ॥ १ ॥
- (२) ज्ञानं त्रिधास्ति क्षरमक्षरं परं तेषां परं निर्विषयं सदैकवत् ॥
तमोऽखिलं तत्र हितं तथापि तद्वन्धो यतो नास्ति ततो न सृष्टयः ॥ २ ॥
- (३) ज्ञानं तमो बन्धकृतैकरूपं मनस्त्वमायाति समस्तकामम् ॥
कामेषु भेदास्तमसः स्वरूपं भिन्नेषु कामावगमोऽस्त्यभिन्नः ॥ ३ ॥
सर्वाप्तकामोऽखिलधर्मसंघोपपन्न आत्माऽक्षर ईश्वरः सः ॥
तदक्षरात् सर्वमिदं प्रजज्ञे सर्वज्ञसर्वात्मकसर्वशक्तेः ॥ ४ ॥

१ अहः = ज्योतिः ॥ ज्ञानम् । शुक्लवर्णः । प्रकाशः । भावः । उदयः । धौः । सत्यम् ।
२ रात्रिः = तमः ॥ अज्ञानम् । कृष्णवर्णः । अन्धकारः । अभावः । प्रलयः । पृथ्वी । ऋतम् ।

तदिन्द्रियं न प्रमितावधोधकं सर्वेन्द्रियः सोऽस्ति निरिन्द्रियोपि सन् ॥
स सर्वदा सर्वविदस्ति निर्ग्रमः स्वप्राद्यवस्थाश्च न सन्ति तत्र हि ॥ ५ ॥

- (४) सूर्यस्य तोयप्रतिबिम्बवत्कचित् तदीश्वरस्य प्रतिबिम्बसृष्टयः ॥
जीवाहितेऽत्यल्पधियस्तमोऽधिकावरुद्धसंज्ञं तु जगत् क्षरे इमे ॥ ६ ॥
- (५) एवंविधा ज्योतिषउद्भवन्त्यमी भेदा यतस्तच्च तमल्लिधाभवत् ॥
तमो रजः सत्त्वमिति प्रभेदतो न्यूनाधिकत्वादुभयोरिमा विधाः ॥ ७ ॥
तमो यदि ज्योतिषि संहितं तदा सत्त्वं मतं तद्विषयि ग्रहीतृ च ॥
असंहितं ज्योतिषि तत्स्वरूपतस्तमस्ततः स्युर्विषया धिया घृताः ॥ ८ ॥
रूपं तु सांध्यं प्रतिभाति यत्तयोरजस्तदुक्तं निखिलाः क्रियास्ततः ॥
ज्ञाने प्रविष्टा विषयाः पुनस्ततो निर्यान्ति सां तत्र रजोमयी क्रिया ॥ ९ ॥
ज्ञानं समर्थ्यादमिदं मितं मे ज्ञाने स्थितं ज्ञेयकुलं ममास्ति ॥
ज्ञेयस्थितं ज्ञानमिदं तथा मे नान्यत् तदन्येन विना कृतं स्यात् ॥ १० ॥
न ज्ञानतोऽन्यत् किमपीदमस्ति ज्ञानानि पञ्चैव तु सृष्टिरूपम् ॥
स्पर्शश्च शब्दो रसरूपगन्धा ज्ञेया न च ज्ञान मितोऽस्ति भिन्नम् ॥ ११ ॥
- (६) ज्ञाने तदित्थं विषयाः प्रविष्टा यथा तथाऽस्मिन् विषयेऽपि नूनम् ॥
ज्ञानं प्रविष्टं भवतीति कृत्वा क्षरेऽक्षरोऽस्मिन् पर इत्यवेयात् ॥ १२ ॥
क्षरे शरीरे निहितः क्षरात्मा जीवस्तदन्तर्विभुरक्षरोऽस्ति ॥
तदन्तरे चास्ति परस्तदित्थं तमोवृतं ज्योतिरहं तथान्ये ॥ १३ ॥
- (७) ज्योतिस्तमश्चेत्युभयं परस्परं युक्तं वियुक्तं भवति स्वभावतः ॥
तत्तारतम्यादिदमीदृशं जगत् स्वरूपसंस्थानविचित्रमीक्ष्यते ॥ १४ ॥

३—शुक्लकृष्णाधिकारः ।

- (१) शुक्लं च कृष्णं द्वयमेव रूपं तत्रान्यरूपाणि समर्पितानि ॥
शुक्लं त्वहोरात्रिरेदं तु कृष्णं सन्ध्येव रूपाण्यपराणि यानि ॥ १ ॥
१ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ ।
- (२) शोणो हिरण्यप्रभ एष पीतो हरिश्च नीलोऽपि च कालधूम्रौ ॥
इमानि सान्ध्यानि विशिष्यरूपाण्येषां विकारा अपरे तु वर्णाः ॥ २ ॥
कालो धूम्रः शोणो हैमः पीतो हरिश्च नीलश्च ॥
पतान्दहो रात्रस्थाग्नीषोमीयमुच्यते रूपम् ॥ ३ ॥
हुंकारोऽहः कालो धूम्रः प्रस्ताव उद्गीथः ॥
हैमो हरित उपद्रव एवं नीलोऽस्य निधनं स्यात् ॥ ४ ॥
धूम्रः प्रातः संध्या हैमो मध्योऽह्न औजसा पूर्णः ॥
नीलः सायं सन्ध्या कालस्त्वेकोऽत्र पूर्वपररात्री ॥ ५ ॥
धूम्रे दृष्टस्याग्नेरुद्ग्राभेणैष हैमवर्णोऽभूत् ॥
निग्राभक्रमतः पुनरस्तायोपक्रमेत हरितेग्निः ॥ ६ ॥
नीलं प्राप्य तु सोऽग्निः शयितुमुपक्रम्य शान्तिमायाति ॥
भवति सुपुतः काले तत इह सूर्याशवो विलीयन्ते ॥ ७ ॥

धूम्रादस्योद्ग्राभः पीताभिग्राभ इत्यतोऽस्याग्नेः ॥
 पट्टपर्वा महिमाऽस्ति हि तावदहर्चर्त्तते विना कालात् ॥ ८
 धूम्रादपि नीलान्ते कालः सहजोऽनुवर्तते किन्तु ॥
 त्रिषु निगृहीतः शुक्लात् त्रिषु शुक्लं स च निगृह्णाति ॥ ९ ॥
 नास्ति हि काले शुक्लो हेमे पीते तु वर्तते कालः ॥
 कालो रात्रिस्तस्माद्ग्राभ्या अह्नः श्रुता सृष्टिः ॥ १० ॥

- (३) इत्थं युवते केचित् पर आहुः काल एव रात्रितमः ॥
 ज्योतिरहः पुनरस्मिन् संभजते तत्प्रतिस्पर्द्धि ॥ ११ ॥
 पेन्द्रं ज्योतिरहस्तत् तमसाढ्या वारुणी रात्रिः ॥
 शोणान्ते हरिदन्ते ज्योतिपि संधीयते कालः ॥ १२ ॥
 इन्द्रवरुणकृतरूपेऽहोरात्रे पुनरहोरात्रः ॥
 अन्यः प्रथिशति सोऽग्नीषोमीयस्तत्कृतः सर्गः ॥ १३ ॥
 हेमः प्रातः सवनं शोणो माध्यन्दिनं सवनम् ॥
 धूम्रः सायं सवनं ज्योतिष्येकदिशि तदहराग्नेयम् ॥ १४ ॥
 नीलः प्रथमो यामो मध्यमयामो हरिद्रात्रिः ॥
 पीतस्तृतीययामः सौम्या रात्रिस्त्रियामेत्यम् ॥ १५ ॥

- (४) पीताद्द्वैमान्तो वा सोमरसो भवति सप्तकलः ॥
 अग्निः सप्तविधोऽस्मिन् भवति च कालादिकालान्तः ॥ १६ ॥
 हिरण्यपीतान्तरवर्णं एवाग्निरूपमस्योभयतः प्रसारः ॥
 कालस्य नामौ तु निवर्ततेऽग्निः स एव चाग्नेः प्रभवो गतिश्च ॥ १७ ॥
 कालस्य नाभिः किल सोमरूपं तस्यापि तत्रोभयतः प्रसारः ॥
 हिरण्यपीतान्तरिद्रं निवृत्तं स्तव्धोऽल्यणौ तौ च विपर्व्ययेण ॥ १८ ॥

- (५) सर्वेऽपि वर्णा यदि चेत् प्रमुक्ता एकत्र लीनाः स्युरयं स कृष्णः ॥
 सर्वेऽपि वर्णा यदि चेत् प्रमुक्ता एकत्र दृष्टाः स्युरयं स शुक्लः ॥ १९ ॥
 द्वावेव तिवह वर्णौ ज्ञेयौ कृष्णश्च शुक्लश्च ॥
 कृष्णादन्ये सर्वे वर्णा इह शुक्लसंभवा ज्ञेयाः ॥ २० ॥
 "शुक्लं ते अन्यद् यजतं ते अन्यद् विपुरुषे अहनी द्यौरिवासि ॥
 विश्वाहि माया अवसि स्वधावन् भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु"
 (ऋ. सं. मं. ६ । सू. ५८ । ऋ. १) ॥ २१ ॥

सिद्धान्तयत्येवमयं महर्षिः सर्वेपि वर्णा इह सन्ति मायाः ।
 द्वावेव वर्णावहनी तु मुखौ शुक्लश्च कृष्णस्तदहश्च रात्रिः ॥ २२ ॥

- (६) सर्गः स एवामयमुच्यतेऽहोरात्रिस्तथैषां प्रलयस्य कालः ॥
 निःशेषरूपप्रतर्ति वदन्ति ज्योतिस्तमश्चाखिलरूपनाशः ॥ २३ ॥
- (७) स्पशोऽग्नेश्चाद्द्विविधोऽस्ति शब्दः स्पशोऽपि शीतोऽप्यभिदा द्विधास्ति ॥
 स्पशश्च शीतश्च स रात्रिधर्मोऽहर्धर्मो उष्मा च तथोऽप्युक्ता च ॥ २४ ॥

४--प्रकाशान्धकाराधिकारः ।

प्रकाशमेवाहरिति प्रतीमस्तमस्तु रात्रिं न ततोऽस्ति रिक्ताम् ॥
 तमस्तु कृष्णाः पृथिवीमयूखाः शुक्ला मयूखा द्युमणेः प्रकाशः ॥ १ ॥
 न हि ध्वान्तमीदृग् न यत्र प्रकाशः प्रकाशो न तादृग् न यत्रान्धकारः ॥
 तमो वा प्रकाशोपि वा यत्र तत्र प्रतीमस्ततोऽपि प्रकर्षात् प्रकर्षम् ॥ २ ॥
 जन्यः प्रकाशोऽस्ति यदा प्रकाशो निरुध्यते तर्हि नियम्य तत्र ॥
 नित्यस्थितं भाति तमः स्वतोऽथ प्रकाशतश्चाव्रियते तमोऽपि ॥ ३ ॥
 यस्तैजसोऽभाव इदं तमः स्याद् भावः स नेत्याहुस्त्वृक्मुखाः ॥
 तमोपि भावस्तमसो हि शाकायन्यादयः सृष्टिमिमां चदन्ति ॥ ४ ॥
 स्याज्ज्योतिषः संभवतस्तु पूर्वं रूपं तमस्तस्य तमः प्रतिष्ठा ॥
 यज्ज्योतिषोऽन्ते तम एव रूपं परायणं तेन तमोऽस्य मन्वे ॥ ५ ॥
 सूर्ये प्रलीनेऽस्तमितेऽपवारितेऽकस्मात् तमो यद् विभवत्प्रदृश्यते ॥
 नापूर्वमायाति तदस्ति तत्र हि ध्रुवं प्रशान्तं विभुनित्यमक्रियम् ॥ ६ ॥
 प्रकाशयोगात् तिरोभवत्यदो नैकान्ततो नश्यति तन्न नास्ति वा ॥
 मन्द्प्रभाति प्रभयोर्विशेषवद् भानात् प्रकाशेऽपि तमःस्थितं विदुः ॥ ७ ॥
 वर्णे प्रत्यकृतमसि च वर्णं घनत्वेच तुल्यता दृष्टा ॥
 अन्तरतमं तमस्तद् विभु सर्वत्र प्रतीयते नित्यम् ॥ ८ ॥

५—भावाभावाधिकारः ।

अभाव इत्युच्यत एव भाववत् प्रतीयमानस्तदसत् सदेव वा ॥
 न नास्ति तस्मात् सदथासद्देव तद् दिग्देशकालोद्भवसृत्पनन्वयात् ॥ १ ॥
 अथ क्रियावत् सद्विद् प्रदृश्यते विश्वात्मना वत् परिवर्तते मुहुः ॥
 कृष्णं तदप्यस्ति पुरा तु सृष्टिनः सर्वाणि रूपाणि च रूपमस्य हि ॥ २ ॥
 * यदुरुमाथर्वणसंहितायां त्रयोदशे रोहितरोहिणीये ॥
 राज्या अहर्जन्म तदप्यमुष्या राज्या निसर्गस्थितिमाह नित्याम् ॥ ३ ॥
 † यावज्जगत् तत् सदहर्विदुस्तत् तमस्तु रात्रिर्यदसत्पुरोक्तम् ॥
 नाभ्यां पृथक् किञ्चिदिहास्ति तस्माद् वदाम्यहो रात्रमिदं समस्तम् ॥४॥
 या रात्रिरेषा तम एव तस्यां रूपं न लक्ष्मान्यदिहास्ति नाम ॥
 क्रियाद्यभावात् तदुद्देश्य रात्रीमग्रेऽहरेवात्र निरूपयामः ॥ ५ ॥

६—सर्गप्रलयकल्पाधिकारः ।

(१) अनाद्यनन्तं ध्रुवमप्रतर्क्यं परायणं यज्जगतोऽस्य बीजम् ॥
 अजं पुराणैरजरं यदाहुस्तद्ब्रह्म तं कालमहं वदामि ॥ १ ॥

* कृष्णायाः पुत्रो अर्जुनो राज्यावसोऽजायत । सह चामधिरोहति रूहो रूरोह रोहितः

[अथ. १३३]

† ज्योतिर्वै गायत्री । तमः पाप्मा रात्रिः । [कौ. ब्रा. १७।६]

कालोऽयमथो जगतोऽस्य हेतुर्हे शुक्लकल्पे भवतोऽस्य क्रमे ॥
 प्रत्यर्थमन्यान्य ऋतुयुच कालः स्वे स्वे हि काले प्रभवन्ति सर्वे ॥ २ ॥
 भूतानि कालः पचतीह कालः प्रजा इमाः संहरते स कालः ॥
 सुतेषु जागर्ति स एव कार्यं स कारणं वै दुरतिक्रमोऽयम् ॥ ३ ॥
 अंतः स आदिर्जगतः प्रतिष्ठा नातोऽस्य नादिर्न च संप्रतिष्ठा ॥
 स एव कालस्तत एव सर्वं प्रजायते तत्र लयं प्रयाति ॥ ४ ॥
 कालं तमेवं भगवानथर्चाङ्गिराः पुराऽथर्वणसंहितायाम् ॥
 एकोनविंशे निजगाद कारुडे सूक्तं त्रिपञ्चाशमनृत्तरं च ॥ ५ ॥

[अथर्व सं. १६।२३-५४]

(२) स एव कालो द्विविधोऽस्यमूर्तो मूर्तश्च मुख्यस्तु तयोरमूर्तः ॥
 अमूर्तकालकमतस्प्रनन्तब्रह्माण्डरूपप्रलयाद्याः स्युः ॥ ६ ॥
 संभूय संभूय विनाशमेवं कालेन सूर्या अपि यन्त्यनन्ताः ॥
 सूर्यस्थितिस्तत्र च शुक्लकालः सूर्यस्य नाशेन स एव कृष्णः ॥ ७ ॥

(३) यस्त्वेव मूर्तः प्रथितः स सूर्यः सूर्यादिकालाधववाः प्रथन्ते ॥
 सूर्यो विभज्येतदहश्च रात्रिं सृष्ट्वा मुहुः संहरतीह विश्वम् ॥ ८ ॥
 शुक्लस्तु कालः प्रतिपद्यतेऽहः कृष्णोऽपरः काल इहास्ति रात्रिः ॥
 अहर्भवेत्कर्म विचेष्टनायै निःशेषभूतस्वपनाय रात्रिः ॥ ९ ॥
 अहस्तु सृष्टिः प्रलयस्तु राश्या अहः पुनः स्यात्पुनरेव रात्रिः ॥
 इत्थं तु सृष्टिप्रलयाचनन्तौ स्यातामहोरात्रविपर्ययेण ॥ १० ॥
 भवत्यहोरात्रमनन्तभेदं प्रवच्छिन्नेषां चतुरः प्रभेदान् ॥
 प्रधानतो मानुषपिश्यदैवब्राह्मणि यान्यर्कवशाद्भवन्ति ॥ ११ ॥

(४) काष्ठा मताऽष्टादशभिर्निमेषैस्त्रिंशत्तु काष्ठा यदि सा कलैका ॥
 त्रिंशत्कलाभिः क्षण एक एते चेद् द्वादशैकः स मतो मुहूर्तः ॥ १२ ॥
 यद्वा निमेषैर्दशभिश्च पञ्चभिः काष्ठा भवेत् त्रिंशदिमाः कला भवेत् ॥
 त्रिंशत्कलाभिस्तु मुहूर्त इत्यहोरात्रं भवेत् त्रिंशदिमे मुहूर्तकाः ॥ १३ ॥

२. इत्थं मुहूर्तं व्यवजन्तकेचित्केचित्पुनः प्राहुरितोऽपि सूक्ष्मम् ॥
 तथाहि कालावयवानवोचत् स वार्कलिः पूर्वयुगे महर्षिः ॥ १४ ॥
 * स्वेदायनैः पञ्चदशप्रमाणैः स्याल्लोमगतोऽप्यथ तैर्निमेषः ॥
 तैरप्यनस्तैरपि तत्प्रमाणैः प्राणोऽथ तैस्तत्प्रमितैरिदानी ॥ १५ ॥

* दश च वै सहस्रावयवैश्च शतानि संवत्सरस्य मुहूर्ताः । [१०००] यावन्तो मुहूर्ताः—
 तावन्ति पञ्चदशकृत्वः क्षिप्राणि [१६२०००] यावन्ति क्षिप्राणि तावन्ति पञ्चदशकृत्वा एतर्हीणि
 [२४३००००] यावन्त्येतर्हीणि तावन्ति पञ्चदशकृत्व इदानीनि [३६४५००००] यावन्ती-
 दानीनि तावन्तः पञ्चदशकृत्वः प्राणाः [५४६०५००००] यावन्तः प्राणास्तावन्तोऽनाः,
 यावन्तोऽनास्तावन्तो निमेषाः, यावन्तो निमेषास्तावन्तो लोमगर्ताः, यावन्तो लोमगर्तास्तावन्ति
 स्वेदायनानि । यावन्ति स्वेदायनानि तावन्त एते स्तोकां वर्षन्ति । “एतद्वस्म वै तद्विद्वानाह
 वार्कलिः—सार्धभासं मेवं वर्षन्तं वेदाहमस्य वर्षस्य स्तोकानिति ॥” [इति शतपथे १२ कां-
 १ प्र. १० प्रा.] ॥

पताहितैः क्षिप्रममीभिरेतैरेको मुहूर्तोऽपि च तत्प्रमाणैः ॥

भवन्त्यहोरात्रगता मुहूर्तास्त्रिंशत् ततोऽन्ये परिचिन्तनीयाः ॥ १६ ॥

३. संवत्सरे स्युर्दश वै सहस्राण्यष्टौ शतान्यप्यखिला मुहूर्ताः ॥ [१०८००]

खलाभ्रशङ्खेषु मर्द्दाभृदङ्गवेदेषुमित्या प्रभवन्ति प्राणाः ॥ १७ ॥

[५४,६७,५०,०००]

त्रिंशत्प्रमाणैस्तु यथा मुहूर्तैर्भवेद्दहोरात्रमिहैकमेवम् ॥

तत्रिंशता मास उदेति मासैः संवत्सरो द्वादशभिर्निरुक्तः ॥ १८ ॥

संवत्सरे द्वे अयने भवेतां विवस्वतो दक्षिणमुत्तरं च ॥

यथात्वहोरात्रमिदं द्विभागं संपद्यतेऽह्ना परया च रात्र्या ॥ १९ ॥

तथैव मासोऽपि भवेद् द्विभागो बर्द्धिष्युपक्षपरपक्षरूपः ॥

संवत्सरोप्येवमयं द्विभागस्तौ तेषु भागावपि शुक्लकृष्णौ ॥ २० ॥

इदं त्वहोरात्रमिहास्ति मानुषं संवत्सरोऽप्यास्ति समानुपस्तथा ॥

एतत्प्रधानं प्रथमं निदर्शनं तस्यानुकृत्यैव पराणि भावयेत् ॥ २१ ॥

४. पित्र्यं त्वहोरात्रमुशन्ति मानुषान्मासादमामध्यदिनं निरूप्यते ॥

या पौर्यामासी किल मानुषे जने स स्यान्निशीथः पितृलोकवासिनाम् ॥ २२ ॥

दैवं त्वहोरात्रमुशन्ति मानुषाद्दर्पान्निशीथः किल दक्षिणायने ॥

अन्त्यं दिनं मध्यदिनं भवेदिहोत्तरायणोऽन्त्यं दिनमित्थमूह्यताम् ॥ २३ ॥

संवत्सराणामिह मानुषाणां षष्ठ्युत्तरा या त्रिशती ततः स्यात् ॥

संवत्सरो दैवत एक इत्थं ब्राह्मं त्वहो वक्त्यथ दैववर्षात् ॥ २४ ॥

(५) दिव्यं कलिर्वर्षसहस्रमेकं द्वे द्वापरस्त्रीणि तु तानि तत्र ॥

त्रेताथ चत्वारि कृतं शतानि तावन्ति पूर्वत्र परत्र सन्धिः ॥ २५ ॥

शतानि तु द्वादशवत्सराणां कलिस्ततो द्वापर एव चेद्द्विः ॥

त्रेता यदित्रिर्हि चतुः कृतं स्यात् पूर्वं कृतं स्यात्कलिरन्ततः स्यात् ॥ २६ ॥

इत्थं चतुर्भिस्तु युगैरिहैकं दिव्यं युगं द्वादशभिः सहस्रैः ॥

संवत्सरैः संमितमस्ति तावत्कालेन सूर्यैककरो निरेति ॥ २७ ॥

(६) दिव्यैर्युगैस्तेन सहस्रसंख्यैः कल्पो भवेद्ब्राह्ममहस्तादिष्टम् ॥

कालेन तेनैष सहस्ररश्मिर्यात्यस्तमित्यस्ति हि भूतरात्रिः ॥ २८ ॥

क्रौटिस्तदा दैवतवत्सराणामेका भवेद्विंशतिलक्षयुक्ता ॥

[१२०००००० देववर्षैः कल्पः]

एतावता ब्रह्मदिनाख्यकल्पः स्यात् तावतैवास्य निशाख्यकल्पः ॥ २९ ॥

मर्त्यक्रमेणास्य विभागमित्थं कुर्याच्चतुष्कं च त्रिकं द्विकं च ॥

* विन्दुत्रयं चेति कलेः प्रमाणं द्विस्त्रिंशत्तुश्चेति युगान्तराणि ॥ ३० ॥

अथो चतुष्कं च त्रिकं द्विकं च चत्वार एवोत्तरविन्दवश्च ॥

तत्संमितैरत्र मनुष्यवर्षैः प्रपद्यते दिव्ययुगस्य कालः ॥ ३१ ॥

[४३२०००० दिव्ययुगम्]

* [४३२०० कलिः ८६४००० द्वापरः १२६६००० त्रेता १७२६००० कृतम्]

अथो चतुष्कं च त्रिकं त्रिकं च सप्तस्युरत्रोत्तरदिन्द्वश्च ॥
तत्सम्मितैरत्र मनुष्यवर्षैः प्रपद्यते ब्रह्मदिनप्रमाणम् ॥ ३२ ॥

[४३२०००००० कल्पः]

ब्राह्मं त्वहः स्यादिह यत्प्रमाणं तावत्प्रमाणैत्र च ब्रह्मरात्रिः ॥
अहश्च कल्पोऽथ निशा च कल्पस्ताभ्यामहोरात्रविधिर्विधेः स्यात् ॥ ३३ ॥
विश्वस्य यद्ब्रह्मदिने प्रवृत्तिर्निवृत्तिरस्याथ दिनात्यये यत् ॥
ब्राह्मं त्वहस्ते न हि सृष्टिकालो ब्राह्मी तु रात्रिः प्रलयस्य वेला ॥ ३४ ॥
कल्पादिकाले ह्यहरागमेऽस्मिन्नव्यक्ततो व्यक्तय उद्भवन्ति ॥
रात्र्यागमे चापरकल्पकालेऽव्यक्ते हि तत्रैव लयं प्रयान्ति ॥ ३५ ॥
अनन्त एव क्रमते स भूतग्रामस्य सृष्टिप्रलयप्रवाहः ॥
विलीय रात्र्यागमने पुनः सोऽहरागमे प्राग्बुदेति भूयः ॥ ३६ ॥
कालस्य चाव्यक्तदशैव रात्रिर्व्यक्तं तु रूपं ह्यहरेव तस्य ॥

(७) * अहः प्रतिष्ठा त्वहरेव सृष्टिः सृष्टेश्च रात्र्येव परायणं स्यात् ॥ ३७ ॥
तमस्तु रात्रिस्तमसोऽपनोदं वैश्वानरोऽग्निर्व्यदधात् स्वयम्भूः ॥
अहस्तदासीद्द्विविधं च शुक्रं कृष्णं भरद्वाज इति प्रवक्ति ॥ ३८ ॥

† (८) “अहश्च कृष्णमहरर्जुनं च विवर्तते रजसी वेद्याभिः ॥
वैश्वानरो जायमानो न राजाऽवातिरज्ज्योतिषाऽग्निस्तमांसि ॥ ३९ ॥
[मं. ६। सू. ६। ऋ. १]

(९) अहो विभागे कलिता मुहूर्ता भवन्ति यत्पञ्चदशैव तस्मात् ॥
ब्राह्मेऽहनीहाप्युचितामुहूर्तास्तथैव ते पञ्चदशैव किन्तु ॥ ४० ॥

* “ रात्रिं वा अनुप्रजाः प्रजायन्ते । अह्ना प्रतितिष्ठन्ति । (तै. ब्रा. २।१।२) ॥ इति श्रुतौ
रात्र्याः सृष्टिहेतुत्वमर्वाचीनाहोरात्रपरम् । “आग्नेयी चै रात्रिः । ऐन्द्रमहः” इति तत्रैवोक्तेः ।
कल्पाहोरात्रपक्षे तु अहरेव प्रतिष्ठा च सृष्टिश्च । “ब्राह्मं पुरयमहर्ष्यं च पट्युत्पादनकारकम् । वेद-
वृक्षोद्भवं नित्यं तत्पुण्याहं ब्रुवन्तु नः”—इति पुरयाहवाचनस्मृतेः ॥

† अहश्च कृष्णमिति सामानाधिकारण्यादहःशब्दो रात्रिवचनः । तमसाहिरात्रिः कृष्णवर्णा,
अर्जुनं शुक्रं सौरेण तेजसा । वेद्याभिरनुकूलतया ज्ञातव्याभिः स्वप्रवृत्तिभिः इमे रजसी जगद्रज्यती
अहनी धावापृथिव्यौ वा विविधं पथ्यावर्तते । एतच्च प्रत्यावर्तनं वैश्वानरकर्मणा वेदितव्यम् । स हि
वैश्वानरोऽग्निः प्रवर्द्धमानो राजेव ज्योतिषा तेजसा तमांसि अवातिरद् व्यनाशयत्—इति सायण-
भाष्यम् ॥ [८।१।११] * ॥ अथवा अहरित्वंशवचनः । सूर्यो हि प्रत्यहमुदयावच्छिन्न-
कालेन यावदाकाशमतिक्रामन् दृश्यते स एकोऽंशः तेषामंशानां पट्युत्तरत्रिंशत्येदमाकाशमण्डलं
पर्याप्तोति । तद्भोगकालः संवत्सरः । तत्र चाह्नां पट्युत्तरत्रिंशती संपद्यते । तस्मादंशेऽयमहः
शब्दः सिद्धः । एकैकस्य च तस्यांशस्य द्वौ भागौ भवतः । एकस्तमोमयः कृष्णः । परः प्रकाशमयः
शुक्रः तेनैकमहरेव कृष्णं शुक्रं वेति व्यपदिश्यते । शुक्रकृष्णयोरङ्गत्वादहर्भागयोरङ्गत्वव्यप-
देशः धावापृथिव्योर्वा रजः शब्दो वेदे प्रसिद्धः । दिवः सूर्यस्य सांमुख्याच्छुक्रं पृथिव्याव्यवच्छे-
दात्कृष्णमितिधावापृथ्वीमूलकत्वाद्भागयोरजः शब्दः । वेद्याभिः वेदक्रियाभिः यज्ञो हि
वेदक्रियाः । ततो हि पृथ्वीपरिवर्तनं श्रूयते—यज्ञ इन्द्रमवर्द्धयद् यद्भूमिं व्यवर्तयदिति मन्त्रवर्णात् ॥

अस्मिन् सप्तमे विभवन्ति नैते व्यूहा यतः पञ्चदशोति हेतोः ॥
 चतुर्दशव्यूहविधानमिष्टं यः शिष्यते पञ्चदशः स भागः ॥ ४१ ॥
 ब्राह्मदनीमास्तु मुहूर्तभागान् मन्वन्तराणीति वदन्ति नाम्ना ॥
 मन्वन्तराणीद् चतुर्दश स्युर्धास्त्रिऽहर्नामे हि मुहूर्तरूपाः ॥ ४२ ॥
 एकैकमन्वन्तराणि त्रिधात् तत्रैकसप्तत्यभिसंमितानि ॥
 युगानि दिव्यानि ततो विभागो विज्ञायते ब्राह्मदिनस्य सम्यक् ॥ ४३ ॥
 स्वायंभुवं स्यात्प्रथमं ततोऽन्यत् स्वारोचिषं चोत्तमतामसे च ॥
 स्याद्द्वैत्रतं चाक्षुषमन्यदस्माद्द्वैवस्वतं सप्तममामनन्ति ॥ ४४ ॥
 अन्ये तु सावर्ण्य एव सप्त स्युरत्तराङ्गैऽहनि चान्तरेषाः ॥
 ते चार्कदक्षाभिध्रवह्रधर्मरुद्राण्यदेवेन्द्रपदैः प्रसिद्धाः ॥ ४५ ॥
 य उत्तमः स क च रौच्य उक्तः स भौत्य उक्तः क च तामसो यः ॥
 मन्वन्तराणां च तदित्थमुक्त्वाभ्येतानि नामानि चतुर्दशानाम् ॥ ४६ ॥
 ब्राह्मं त्वहोरात्रमिह द्विकल्पं तत्रिंशता ब्राह्म उदेति मासः ॥
 तत्कल्पनामानि वदन्ति केचित्पौराणिकास्तानि विनिर्दिशामि ॥ ४७ ॥
 तौ श्वेतवाराहकनीललोहितौ स वामदेवोऽथ रथन्तरोऽपि च ॥
 स रौरवः प्राण उतो बृहत्तथा कंदर्पसत्या वयमीशनोऽपि च ॥ ४८ ॥
 व्यानश्च सारस्वत इत्युदानः स गारुडः कौर्म इहादिपक्षे ॥
 स नारसिंहोऽथ समानकल्पोऽप्यारुग्नेयलोमावथ मानवश्च ॥ ४९ ॥
 तत्पूरुषश्चाथ विकुण्ठलक्ष्मी सावित्रिका घोरवाराहसंज्ञाः ॥
 वैराजगौर्यौ च मद्देश्वरश्च स्यात्पैत्र्यकल्पोपि च कृष्णपक्षे ॥ ५० ॥
 कृष्णे तु सोमप्रमुखाष्टकल्पकस्थानेऽस्ति संज्ञासु त्रिपर्ययः कश्चित् ॥
 वाराहहोरावथ सोममानवो सुतो विहुंठाचिंपलक्ष्म्य इत्यपि ॥ ५१ ॥
 यः कूर्मकल्पः स हि पौर्णमासी यः पित्र्यकल्पः स भवेदमा च ॥
 त्रिंशत्तु कल्पा यदि मास एकस्ते द्वादश ब्रह्मण एकवर्षम् ॥ ५२ ॥
 शतं तु वर्षाणि जगत्प्रसृष्टेः स्यादायुरुर्ध्वं महती विनष्टिः ॥
 इत्याहुरेके न तथानुमन्ये सोऽनाद्यनन्तो हि जगत्प्रवाहः ॥ ५३ ॥

(१०) ब्राह्मे विदुर्वर्षशते प्रवृत्ते पञ्चाशद्वद्वान्यतिवाहितानि ॥
 अथैकपञ्चाशमिदं तु वर्षं तत्रापि मासः प्रथमोऽयमस्ति ॥ ५४ ॥
 युक्ते तु पक्षे प्रथमं दिनं यत् स श्वेतवाराह इहाद्यकल्पः ॥
 तत्रापि मन्वन्तरषट्कमाद्यं गतं पुनः सप्तममेतदस्ति ॥ ५५ ॥
 अत्रापि दिव्यानि युगानि भुक्तान्याचक्षते सप्त च विंशति च ॥
 प्रवर्तमाने तु चतुर्युगोष्टाविंशे कलिः संप्रति वर्ततेऽयम् ॥ ५६ ॥
 अथात ऊर्ध्वं तु यदा त्रयोदश त्रिंशच्च भोदयन्ति चतुर्युगान्यपि ॥
 तदा भवेन्महर्षदिनं ततः परं सावर्णिमन्वन्तरमुत्पन्नस्यति ॥ ५७ ॥

(११) तत्रास्य हि ब्रह्मदिनस्य कालः कियानतीतोऽभवद्य यावत् ॥
 इत्यर्थमुत्प्रेक्षयितुं प्रमाणं मनुष्यवर्षैरुपकल्पयामि ॥ ५८ ॥

त्रिंशत्सु कौट्यः सह सप्तपष्टलक्षैस्तथैव द्वययुतैरुपेताः ॥

मन्वन्तरे मानुषहायनानां भवन्ति ताः पट्शुण्ठिता श्रुतीताः ॥ ५६ ॥

खखाभ्रखद्वित्रिखवेदहस्तीन्दुसंमितैर्मानुषवर्षजातैः ॥

मन्वन्तराणां भवतां ह्यप्यां प्रमाणमेतावदिह व्यतीतम् ॥ ६० ॥

कौट्यः सहैकादशवत्सराणां पट्पाष्टलक्षैरयुतैश्चतुर्भिः ॥

(११६६४००००)

चतुर्गुणानां गिरिद्वगं मितानां संपद्यते मानमिदं च भुक्तम् ॥ ६१ ॥

अष्टौ सहस्राण्ययुते पुनर्द्वं लक्षाण्यथो सप्तदशेति सत्यम् ॥

(१७२००००)

स्यात् पट्सहस्रैश्च नवायुतैश्च त्रेता सह द्वादशलक्षवर्षैः ॥ ६२ ॥

(१२६६०००)

स्याद् द्वापरोऽपि प्रमितोऽष्टलक्षैस्तथा चतुः पष्टिसहस्रवर्षैः ॥

(८६४०००)

कक्षेः पुनः पञ्चसहस्रवर्षाण्यद्यातियातानि वदन्ति बृहदाः ॥ ६३ ॥

(५०००)

पर्यां पुनः संकलना कृता चेद्विज्ञायतेऽद्यावत्सृष्टिकालः ॥

खखाभ्रामेपुगजाभ्रपद्मोचन्द्रोन्मितैर्मानुषवर्षजातैः ॥ ६४ ॥

(१६६०८५३०००)

शैलाद्रिगोचन्द्रमितास्तु वत्सरा अद्यात्यगुर्विक्रमराजकालतः ॥

द्विवेदनागैकमिताः शकान्दका गोचन्द्रगोचन्द्रमितेशवत्सराः ॥ ६५ ॥

यस्याष्टपञ्चाशदगुश्च वत्सरा जातस्य यो मत्स्यमहीमहेश्वरः ॥

यस्यास्मि धर्माधिकृतः स सांप्रतं विराजते माधवसिंहभूपतिः ॥ ६६ ॥

खखाभ्रसप्तद्वित्रिखवेदमिताद्यैः शेषैः कलेः शेषचतुर्गुणानाम् ॥ (४२७०००)

खखाभ्रखान्नाद्रिशरेभचन्द्रैरर्द्धैर्भवेद्द्वैदिनस्य पूतिः ॥ ६७ ॥

(१८५७६००००)

खखाभ्रखान्नाध्यभ्रनगाब्धिचन्द्रद्विसंमितैर्कूर्ध्वदिनार्द्धवर्षैः ॥

(२१४७०४००००)

खखाभ्रखद्वयङ्कशरद्विमोनैर्धर्षेस्तु सान्धैरिह कल्पपूतिः ॥ ६८ ॥

(२५६२००००)

पर्यां पुनः संकलना कृता चेत् सिद्धोऽवशिष्टोत्तरसृष्टिकालः ॥

खखाभ्रसप्तद्विखकुशेशरद्विसंमितैर्मानुषवर्षजातैः ॥ ६९ ॥

(२३५६१४७०००)

तदित्यमुक्ता बहुभिः पुराणैः सृष्टिव्यवस्था दिनरात्रिकल्पता ॥

तस्यां गतानागतकालयोर्था दृष्टिः कृतापैयदशैव सा स्यात् ॥ ७० ॥

खं खं खमभ्रं विषदभ्रखद्वित्रिखवेदमित्यं मितिरेककल्पे ॥ (४३२०००००००)

संवत्सराणामिह मानुषाणामहश्च रात्रिश्च विधेस्तथा स्यात् ॥ ७१ ॥

अत्राहुरेके दिवसैस्तु सप्तभिर्ब्रह्माखिलं विश्वमिदं ससर्ज ह ॥

तान् सप्तकल्पानपि चक्षते पृथक् पौराणिकाः किन्तु न वैदिका विदुः ॥ ७२ ॥

वार्कलिनाम्न ऋषेर्मते—

१५ स्वेदायनानि	... १ लोमगर्तः
१५ लोमगर्ताः	... १ निमेषः
१५ निमेषाः	... १ अनाः
१५ अनाः	... १ प्राणः
१५ प्राणाः	... १ इदम्
१५ इदानि	... १ एतर्हि
१५ एतर्हिणि	... १ क्षिप्रम्
१५ क्षिप्राणि	... १ मुहूर्तः
३० मुहूर्ताः	... १ अहोरात्रम्

पुराणकारमते—

१५ निमेषाः	... १ काष्ठा
३० काष्ठाः	... १ कला
३० कलाः	... १ मुहूर्तः
३० मुहूर्ताः	... १ अहोरात्रम्

अमरमते—

१८ निमेषाः	... १ काष्ठा
३० काष्ठाः	... १ कला
३० कलाः	... १ क्षणः
१२ क्षणाः	... १ मुहूर्तः
३० मुहूर्ताः	... १ अहोरात्रः
३० अहोरात्राः	... १ मासः
१२ मासाः	... १ संवत्सरः

साधारणमते

१५ कलाः	... १ घटी
२ घट्यौ	... १ मुहूर्तः
१५ मुहूर्ताः	... १ अहः
२ अहनी	... १ अहोरात्रम्
१५ अहोरात्राः	... १ पक्षः
२ पक्षौ	... १ मासः
६ मासाः	... १ अयनम्
२ अयने	... १ संवत्सरः

कल्पे मन्वन्तराणि		मन्वन्तरे दिव्य-युगानि	
१	स्वायम्भुवम् ...	७१	७१
२	स्वारोचिपम् ...	७१	१४२
३	उत्तमम् ...	७१	२१३
४	तामसम् ...	७१	२८४
५	रैवतम् ...	७१	३५५
६	चाक्षुपम् ...	७१	४२६
७	वैवस्वतम् ...	७१	४९७
८	सूर्यसावर्णिः ...	७१	५६८
९	दक्षसावर्णिः ...	७१	६३९
१०	ब्रह्मसावर्णिः ...	७१	७१०
११	धर्मसावर्णिः ...	७१	७८१
१२	रुद्रसावर्णिः ...	७१	८५२
१३	देवसावर्णिः ...	७१	९२३
१४	इंद्रसावर्णिः ...	७१	९९४
१५	सन्ध्या	६	१०००

त्रिंशत्कल्पास्त्रिंशद्दिनान्येको ब्रह्ममासः

१ श्वेतवाराहः	१ नारसिंहः
२ नीललोहितः	२ समानः
३ वामदेवः	३ आग्नेयः
४ रथन्तरः	४ सौम्यः
५ रौरवः	५ मानवः
६ प्राणः	६ तत्पुरुषः
७ बृहत्	७ वैकुण्ठः
८ कन्दर्पः	८ लक्ष्मी
९ सत्यः	९ सावित्री
१० ईशानः	१० अघोरः
११ व्यानः	११ वराहः
१२ सारस्वतः	१२ वैराजः
१३ उदानः	१३ गौरी
१४ गारुडः	१४ महेश्वरः
१५ कूर्मः	३० पितृकल्पः
शुक्लपक्षः	कृष्णपक्षः

युगानि	सन्धि- कालः	मध्य- कालः	संघ्यां शाः	समष्टिः		
दैवतवर्षमार्गानि	सत्ययुगम्	४००	४०००	४००	४८००	एकस्मिन् मन्वन्तरे मानुषवर्षाणि ३०६७२००००
	त्रैतायुगम्	३००	३०००	३००	३६००	पद्सु मन्वन्तरेषु मानुषवर्षाणि १८४०३२००००
	द्वापरयुगम्	२००	२०००	२००	२४००	सप्तविंशतिर्दिव्ययुगानां मानुषवर्षाणि ११६६४००००
	कलियुगम्	१००	१०००	१००	१२००	सत्ययुगे मानुषवर्षाणि १७२८००० त्रैतायुगे मानुषवर्षाणि १२६६०००
	चतुर्युगम्	१२०००	द्वापरयुगे मानुषवर्षाणि ८६४००० कलेर्भुक्तानि मानुषवर्षाणि ५०००
	दिनकल्पः	१२०	०००००	अद्यावधिसृष्टेर्भुक्तकालः १६६०८५३०००
रात्रिकल्पः	१२०	०००००	कलेर्भोग्यानि मानुषवर्षाणि ४२७००० त्रिचत्वारिंशदिव्ययुगानां मानुषवर्षाणि १८२७६००००	
मानुषवर्षमार्गानि	सत्ययुगम्	१७२८०००	...	उत्तरदिनाद्धे सप्तमन्वन्तराणां वर्षाणि २१४७०४०००००
	त्रैतायुगम्	१२६६०००	...	चतुर्दशमन्वन्तरान्तं सन्धिकालः २५६२०००००
	द्वापरयुगम्	८६४०००	...	अद्यप्रभृत्सृष्टेर्भोग्यकालः २३५६१४०००
	कलियुगम्	४३२०००	...	
	चतुर्युगम्	४३२००००	...	
	दिनकल्पः	४३२००००००००	...	
रात्रिकल्पः	४३२००००००००	...		

पुराणमते निमेषाः	अमरमते निमेषाः	वार्कलिमते निमेषाः
काष्ठा ... १५	काष्ठा ... १८	अनः ... १५
कला ... ४५०	कला ... ५४०	प्राणः ... २२५
मुहूर्तः ... १३५००	क्षणः ... १६२००	इवम् ... ३३७५
	मुहूर्तः ... १६४४००	पतर्हि ... ५०६२५
		क्षिप्रम् ... ७५६३७५
		मुहूर्तः ... ११३६०६२५

द्यावापृथिव्यधिकारः ।

१—जगन्ति नानाप्रलयोदयाभ्यां भवन्त्यहोरात्रमिदं पृथग्यत् ॥
 द्यावापृथिव्यः प्रतिविश्वमन्तर्हिता अहोरात्रपदानि तानि ॥ १ ॥
 चिन्मण्डले वैद्युतमण्डलात्परागापोमयं चारुणमण्डलं हितम् ॥
 तस्मिन् पुनः सौमिकमण्डलात्पराग्द्विरणमयं भास्करमण्डलं त्विदम् ॥ २ ॥
 तस्मिन् भृगोर्मण्डलतः परागिदं भूमण्डलं चाङ्गिरसां कृतोदरम् ॥
 तस्मिन् पुनः सौमिकमण्डलं हितं चन्द्राख्यमिदं जगदेकमिष्यते ॥ ३ ॥
 एषां द्वयोर्व्यापि महत्तु मण्डलं द्यौः स्यात् पृथिव्यान्तरमण्डलं लघु ॥
 दिशस्तु यावत् पृथिवीमिहैकवद् द्यावापृथिव्यौ बहुधा तु ते मते ॥ ४ ॥
 चिद् द्यौः पृथिव्यस्ति हि चारुणं पदं द्यौर्याख्यं सूर्य्यपदं पृथिव्यपि ॥
 द्यौः सूर्य्य एषा पृथिवी पृथिव्यतोऽन्यत्रापि ते द्वे बहुधा विभावयेत् ॥ ५ ॥
 यद् विश्वमेतत्प्रतिभाति तस्मिन् द्यावापृथिव्योऽहवो निविष्टाः ॥
 तासामिमां भूमिममुं च सूर्य्यं प्रस्तुत्य लोकत्रयमुल्लिखामि ॥ ६ ॥

२—द्यावापृथिव्याविह सृष्टिरूपे सा द्यौरहः सा पृथिवी तु रात्रिः ॥
 द्यौरर्जुनीयं पृथिवी तु कृष्णा सन्ध्यान्तरिक्षं तद्दु लोहितं स्यात् ॥ ७ ॥
 त्रैलोक्यमेतज्जगतोऽस्य योनिर्द्यौरिषु सूर्य्यः पृथिवी तु भूमिः ॥
 तयोरहोरात्रपदे निरुढे योनी हि ते एव तयोर्भवेताम् ॥ ८ ॥
 सूर्य्यः सदा दीव्यति तेन स द्यौरहोति पृथ्वीमनु तेन चाहः ॥
 भूमिः पृथुत्वं हि गताऽखिलेभ्यः पृथ्वी ततः सा प्रथते प्रतिष्ठा ॥ ९ ॥
 द्यौः प्राणित्तीयं तत एव तस्याः प्राणाः पराञ्चो हि न ते लभेरन् ॥
 अन्नं यदीयं पृथिवी न रायादपानती तेन वदन्ति रात्रीम् ॥ १० ॥
 द्यां जिन्वतीयं तु रथन्तरेण द्यौर्जिन्वतीमां बृहता तु पृथ्वीम् ॥
 अमूमियं जिन्वति नौधस्तेन श्यैतेन चासावपि जिन्वतीमाम् * ॥ ११ ॥
 रथन्तरं यच्च विरूपपृष्टं यच्छाकरं ते पृथिवीरसाः स्युः ॥
 वाग् गौरथ द्यौरिति नामतस्ते पृथक् पृथिव्या दिवंनाक्रमन्ते ॥ १२ ॥
 ज्योतिश्च गौरायुरिमे रसाः स्युः सूर्य्यस्य पृष्ठानि भवन्ति तेषाम् ॥
 घृहञ्च वैराजकरैवते च प्राप्ता इमेऽर्वाग्गतयोऽत्र पृथ्व्याम् ॥ १३ ॥
 रथन्तरं यद् यद्दु वामदेव्यं यन्नौधसं ताः पृथिवीरसानाम् ॥ ...
 लोकत्रयाच्छन्दिभक्तयः स्युर्द्यौर्नौधस्तेनास्ति रत्नेन पूर्णा ॥ १४ ॥
 घृहद्विवि प्रागथ वामदेव्यं श्यैतं ततोऽस्त इमेऽत्र भागाः ॥
 दिवो रसानामत एव पृथ्वी श्यैतेन पूर्णास्ति दिवो रसेन ॥ १५ ॥
 कृता दिवा नौधसभङ्गिरस्याः श्यैतं तु पृथ्व्या विहिता द्युभक्तिः ॥
 श्यैतं दिवे भूरथ नौधसंद्यौर्द्वौ पृथिव्या इति ताख्य आह ॥ १६ ॥ (७।१०)

वृद्धत् परोक्षं खलु नौधसं यत् पृथ्वीरसंस्ते हि दिवो विकाराः ॥
 श्यैतं परोक्षं तु रथन्तरं तत् शुक्लाः पशव्यास्त इहोपभागाः ॥ १७ ॥
 धूमेन तु घामिह जिन्वतीर्यं वृष्ट्या त्वसौ द्यौरपि जिन्वतीमाम् ॥
 अधास्तु दैवं यजनं दिवीर्यं पश्यन्धाद् द्यौरपि वा पृथिव्याम् ॥ १८ ॥
 अन्योन्यतोऽन्नं नियतं ग्रहीष्यौ क्षीणे भवेतां न कदाचिद्वेते ॥
 आभ्यामहोरात्रपदश्रुताभ्यां भूत्वा तयोस्तिष्ठति विश्वमेतत् ॥ १९ ॥

- ३—* द्यौः सूर्य्यं ऐन्द्रोऽस्ति स इन्द्र पचाग्नेयी तु पृथ्वी यमतोऽग्निरस्ति ॥
 आहुस्ततश्चन्द्रमहस्तथैवाग्नेयीन्तु रात्रीमिह तैत्तिरीयाः ॥ २० ॥
 प्रजायते रात्रिमनु प्रजेयमहा पुनः सा प्रतितिष्ठतीत्यम् ॥
 यदाहुरग्नेरिह सास्ति सृष्टिः सा च प्रतिष्टेन्द्र इति प्रविद्यात् ॥ २१ ॥
 अहां विभक्तिर्भवतीह रात्री रात्र्या अभावेऽहरलक्षणं स्यात् ॥
 नित्यं तदेकं त्वहरेव रात्रि प्रभक्तितोऽनेक विधत्वमेति ॥ २२ ॥
 एकेन चाहा बहुभिस्त्वहोभिः स्रष्टाऽसृजत्तं तमशेषमर्थम् ॥
 यथा त्वहोभिर्बहुभिः प्रसृष्टिस्तथोदितं यज्ञविधौ प्रविद्यात् ॥ २३ ॥
 ज्योतींषि देवा दिवि ते निविष्टा भूतानि वाचः पृथिवीस्थितानि ॥
 देवाश्च भूतानि च सृष्टयः स्युर्भूतेषु देवाः समधिष्ठिताः स्युः ॥ २४ ॥
 अनेकधाराभिरितो दिवं च प्रयान्त्यथा यान्ति दिवश्च पृथ्वीम् ॥
 † पयोघृताद्या वहवो रसा यत् तद्वै भरद्वाजमहर्षिराह ॥ २५ ॥
 ‡ असश्चन्ती भूरिधारे पयस्वती घृतं दुहाते सुकृतं शुचिप्रते ॥
 राजन्ती अस्य भुवनस्य रोदसी अस्मेरेतः सिद्धतं यन्मनुर्हितम् ॥ २६ ॥

(ऋ. सं. ६ मं. ७० सू. २ ऋ.)

* "आग्नेयी वै रात्रिः । ऐन्द्रमहः"—(तै. ब्रा. २।१।२) ॥ रात्रिं वा अनुप्रजाः प्रजायन्ते,
 अह्ना प्रतितिष्ठन्ति (तै. ब्रा. २।१।२)

† लवणेषुसुरासर्पिर्दधिक्षीरजलाः समाः इत्युक्तेः ।

‡ (१) असश्चन्ती इति । असज्यमाने व्युदस्यन्त्यौ वा, बहुधारे उदकवर्षी शुचिक्रिये चावा-
 पृथिव्यां सुकर्मकारिणो यजमानाय घृतं सत्यादिसमृद्धिहेतूदकं दुहाते ॥ हे रोदसी
 अस्य भूतजातस्य राजन्ती ईशाने युवाम् अस्मासु रेतः प्रजननसमर्थं वीर्यं
 सिञ्चन्तम् । यद् रेतो मनुष्येभ्यो हितं स्यात् ॥ इति यास्कसायणौ ब्रूतः ॥

(२) द्यौरिति । द्यौरादित्यो मे पालको जन्मदाता । अत्र दिवि नाभिभूतो भौमो रसोऽस्ति
 ततोऽन्नमन्नाद्रेतस्ततो मनुष्य इति परम्परया जनकत्वम् । बन्धिका चैवं पृथ्वी मातृ-
 स्थानीया । ऊर्ध्वतानयोः सर्वभक्षकयोर्घावापृथिव्योर्मध्ये योनिर्निर्माणाश्रयमन्तरिक्ष-
 मस्ति । अत्रान्तरिक्षे पिता सूर्य्यः स्वरदिमभिः दुहितुर्दूरति हितायाः पृथिव्या
 वृष्युदकलक्षणं गर्भमधादिति सायणः । वस्तुतस्तु नाभिर्वन्धुरिति मातापित्रोः
 साधारणः शब्दः । अत्र दिवि पृथिव्यां वा सप्त बन्धुनाभिः । उभाभ्यामहं बद्धोऽस्मी-
 त्यर्थः । चमूशब्दो गणवाचो प्रकृतं आदित्यानङ्गिरसश्चाह । उत्तान ऊर्ध्वविस्तृतः ।
 व्यानः सूत्रात्मा वान्तरिक्षस्थो योनिः । चन्द्रो वार्ष योनिः । अत्र सोमेऽन्तरिक्षे वा
 सूर्य्यः पृथिव्या गर्भं धत्ते ॥

४—स्त्रियामेदं लोहितमग्निरूपमादित्यरूपं पुरुषेऽस्ति रेतः ॥
 आत्मानमन्योन्यमभिप्रदाय संभूय चैतौ सृजतोऽत्र जन्तुम् ॥ २७ ॥
 पतन्मते द्यौस्तु पिताथ माता पृथ्वीमतोऽस्यामखिलस्य नाभिः ॥
 उत्तानचम्बन्तरतोऽस्य योनिस्तथेक्षते दीर्घतमा महर्षिः ॥ २८ ॥
 “द्यौर्मै पिता जनिता नाभिरत्र बन्धुमै माना पृथिवी महीधम् ॥
 उत्तानयोश्चम्बोर्षोर्निरन्तरत्रा पिता द्रुहितुर्गर्भमाधात् ॥ २९ ॥

(ऋ. सं. १ मं. १६४ सू. ३३ ऋ.)

द्यौश्चा पिता पृथिवी माता जरा मृत्युं कृणुतां संविदाने ॥
 यथा जीवा अदितेरुपस्थे प्राणापानाभ्यां गुपितः शतं हिमाः ॥ ३० ॥
 (अथ. २।१।२।१४)

द्यौः पितः पृथिवि मातरधुगाने आतर्वसवो मृडता नः ॥
 विरवेदेवा अदिते सजोया अस्मभ्यं शर्मं बहुलं वियन्त ॥ ३१ ॥

स्थिरचरविमर्शः

१—सूर्यः स्थिरस्तिष्ठति विश्वमध्ये चन्द्रेण साकं भ्रमतीह पृथ्वी ॥
 इत्थं महर्षिर्जमदग्निरूचे स वामदेवश्च सवामदेव्यः ॥ ३२ ॥
 प्रजा ह तिलो अत्यायर्मात्पुन्यन्या अर्कमभितो विविधे ॥
 बृहद् तस्यै भुवनेष्वन्तः पवमानो हरित आविषेत् ॥ ३३ ॥
 (ऋ. सं. ८ मं. १०१ सू. १४ ऋ.)

अहं परस्तादहमवस्ताद् यदन्तरिचं तद् मे पिताऽभूत् ॥
 अहं सूर्यमुभयतो ददर्श अहं देवानां परमं गुहा यत् ॥ ३४ ॥
 यदेदेनमदधुर्यज्ञियासो दिवि देवाः सूर्यमादितेयम् ॥
 यदा चरिष्यु मिथुनावभूतामादिव प्रापश्यन् सुवनानि विद्रवा ॥ ३५ ॥
 (ऋ. सं. १० मं. ८८ सू. ११ ऋ.)

सोमः पूषा च चेततुर्विश्वासां सुक्षितीनाम् देवत्रा रथ्योहिता ॥ ३६ ॥
 (सा. सं. पू. २।२)

अवः परेण परण्णाऽवरेण पदा वत्सं विभ्रसो गौरुदस्यात् ॥
 सा ऋद्रीची कंस्विदधं परागात् कस्वित् सूते नहियूथे अन्तः ॥ (१।१६।१।१७)
 वत्सो रविर्गौः पृथिवी पदं तत्कक्षा विभक्ता विभृतिस्तदुच्चैः ॥
 इतः कदाचित् परतः कदाचित् सूर्यं परिक्रामति मध्यमं सा ॥ ३७ ॥

२—द्यावापृथिव्योस्तु यदाह रेणुः स्तम्भं मिथस्तेन गतिर्न पृथ्व्याः ॥
 निपिष्यतेऽपि त्वनयोः सदैवान्तरं स्थिरं पश्यति सर्वदिक्षु ॥ ३८ ॥
 इन्द्राय गिरो अंनिशितसर्गा अपः प्रैरयत् सगरस्य बुध्नात् ॥
 यो अक्षेणैव चक्रियौ शचीभिर्विष्वक्त्तम्भ पृथिवीमुत्त द्याम् ॥

(ऋ. सं. १० मं. ८६ सू. ४ ऋ.)

एवं पृथिव्याश्च दिवश्च वैश्वामित्रो यदाह स्थिरतां महर्षिः ॥
 भूगम्यमार्गस्थिरतामपेक्ष्यैतयोः समानान्तरतां तदाह ॥ ३९ ॥

समान्या • विद्युते दूरे स्थाने इमे पदे मध्यतुर्भागसुके ॥

उन स्वभावात् स्वर्णा भवन्ती तासु मयने मिथुनानि नाम ॥ १० ॥

(ऋ. सं. ३ मं. ५४ सू. ७ ऋ.)

- ३—यथा च पृथ्वी परितीऽगुचन्तं भूयः परिक्राम्यति चन्मंशु ॥
 तथा स्वनाभिं परितीऽहनीं सा पृथ्वी च सूर्यश्च परिक्रमेते ॥ ४१ ॥
 नन्वेव जान्वस्तमुपति नस्येवंदेति यस्तिष्ठति धिपवमध्ये ॥
 ययं तु नूर्याभिमुखाः कदाचिद्भूत्वा कदाचिद्विमुखा भवामः ॥ ४२ ॥
 अक्षोऽन्तमित्वा तु धिपर्ययन्ते स्वमेव मन्वन्त इतस्तन्मस्तम् ॥
 सार्धमिचस्तादृश्यते परस्तात् स्वहो यथास्थानमयन्तु सूर्यः ॥ ४३ ॥
 राश्यन्तमित्वा तु धिपर्ययन्ते स्वमेव तेनोदितमाहुरेतम् ॥
 अहस्तवस्तादृश्यते परस्ताद् राशिं यथा स्थानमयं तु सूर्यः ॥ ४४ ॥
 इत्यैतरेषो भगवानुवाच स्रुष्टं ततः निद्व्यति भूचिचर्तः ॥
 पृथ्वी चिचर्तत न चेत् तदानीं न स्यादहोरात्रधिपर्ययोऽयम् ॥ ४५ ॥
 गोपृक्लिनाऽदृश्यत चाश्वमृक्लिना काण्वायभनाद्भुतचुक्लिन्न सा ॥
 यथा स्वनाभिं परितीं धिचर्तते पृथ्वीयमदा नियतान्तरिदृग्गा ॥ ४६ ॥
 यज्ञ इन्द्रमवर्षयत् यद्भूमिं प्वर्तयत् । घशात् शोपरी द्विधि ॥
 वावृथानग्य ने पयं धिदवाधनानि मिथुनः । ऊत्तिमिन्द्रावृणीन्हे ॥ ४७ ॥
 चान्तरिक्षमनिरन्मदे गोमस्य रोचना इन्द्रो यदभिनद्वलम् ॥
 इहा श्रावदक्रिरोम्य ष्वाविश्रुत्तन् गृह्णा मनाः । पर्वास्त्रं नुनुदे चलम् ॥ ४८ ॥
- ४—चिचर्तते यज्ञदियं तु पृथ्वी चिचर्तते यज्ञदयं च सूर्यः ॥
 तशाहनी भिप्रयदेव फलेमे तथा ह्यवोचद् भगवानगस्त्यः ॥ ४९ ॥
 कतरा पूर्वा कतरा पराभ्योः कथावति कवयः को विवेद ॥
 विदवात्मना चिचृणो यदनाम चिचर्तते अहनीं चक्रियेव ॥ ५० ॥
 एवं भरद्वाजमर्हंपिराद्योऽप्युवाच तं नाम चिचर्तवाद्दम् ॥
 किन्त्वेव पृथ्व्या अथवाकंपृथ्व्योर्ह्योरितीहोभयर्थेव भाति ॥ ५१ ॥
 अहद्वच कृष्णमहरजुं च चिचर्तते रजसी वेद्याभिः ॥
 वैदवानरो आयमानो न राजाभ्यातिरज्योतिषाग्निस्नमांसि ॥ ५२ ॥
 कृष्णाहर्ष्वीं रविरर्जुनाहर्ष्यावापृथिव्यौ रजसी इमे ते ॥

- समान्या इति समानभावापत्ते पृथक् स्थिते विदूरायसानवर्त्यां जाग्रद्वृत्तमप्रवणे इमे चावापृथिव्यौ स्थिते अचले स्थाने तस्थतुः । अपि च—तरुण्यौ भगिन्याविद्यैते भवन्ती । अनन्तरं इन्द्रनामभिरुच्येते । ऊर्जां पृथ्वीं चतुले दूरे अन्ते रोदसी पुरोहिते इत्यादीन्पुत्रयोर्द्वन्द्वनामानि ॥ स्वतोऽविरोधात्सरन्ती कुलान्तरं गच्छन्ती स्वसा । एते अप्यन्योन्यतः सरन्त्यौ तथापि मिश्रितामिश्रिते भवन्ती इमे अचले स्थाने तिष्ठत इत्येवं संचरन्त्योरेव नियतान्तरतो योगमनयोः प्रदर्शयन्ति ॥ एतद्भिप्रायेणैव चाहुः—समान्यौ विद्युते इति । अनेन च संचरन्त्योरनयोः सर्वदा समानान्तरत्वं सूचयन्ति ॥

विवर्तमाने रजसी ततोऽभूत् वैश्वानरोऽग्निः स तमो निहन्ति ॥ ५३ ॥
 यद्वा भरद्वाज उवाच पृथ्वी रजोऽहरेकं तदिह द्विधाऽभूत् ॥
 शुक्लं च कृष्णं च तदङ्गमर्द्धं पर्यायतो जायत एतदग्रे ॥ ५४ ॥

पृथ्वीसूर्ययोः पौर्वापर्यविचारः

१—द्यौः सूर्यरूपा तपतीह या वा पृथ्वी प्रतिष्ठा प्रतितिष्ठतीयम् ॥
 का तत्र पूर्वा कतरा पराभूदित्थं विपृच्छास्ति विदां समाजे ॥ १ ॥
 तत्राग्निहोत्रे किल याज्ञवल्क्यः प्रवक्षि पृथ्वी समभूदिहाद्भ्यः ॥
 *प्रजापतिस्तत्र य आस तस्मात् पृथ्वी रसोऽग्रेऽग्निरजायतान्नात् ॥ २ ॥
 प्राणः प्रजापत्यभिधोऽग्र आसीत् तत्रान्विता तन्महिमाऽभवद्वाक् ॥
 वाचोऽप उत्पाद्य तदप्सुविष्टः पृथ्वीं ससर्जाविरभूदिहाग्निः ॥ ३ ॥
 आसीदियं वै पृथिवी तदा कालवालीकृता नौषधिरत्र पृथ्व्याम् ॥
 आसीत्तदानीं न वनस्पतिर्वा प्रजापतिं भोक्तुमगात् ततोऽग्निः ॥ ४ ॥
 प्रजापतेर्वाग् महिमा स यः स्वः सोऽत्रापचक्राम ततोऽग्नयेस्मै ॥
 इहोपधिः सोऽन्नमभूत् ततो वाग् भूयोपचक्राम स एष सूर्यः ॥ ५ ॥
 तस्मादयं वायुरभूत् तदित्थं पूर्वं पृथिव्यास ततोऽभवद् द्यौः ॥
 बृहस्पतेश्चाप्यदितेर्मतेसौ पूर्वं पृथिव्यास ततोऽभवद् द्यौः ॥ ६ ॥
 पुत्रं परस्तात् पितरं त्ववस्तादृषिभैरद्वाज इहानुषक्ति ॥
 तथाग्निपुत्रो वदते स केतुर्वैश्वानरग्नैरविरुद्धवर्ह ॥ ७ ॥
 नाहं तन्तुं न विजानाम्योतुं न यं वयन्ति समरेऽतमानाः ॥
 कस्य स्वित् पुत्र इह वत्कानि परो वदात्यवरेण पित्रा ॥ ८ ॥

[ऋ. सं. ६ मं. ६ सू.]

अग्ने नक्षत्रमजरमा सूर्यं रोहयो दिवि दधज्ज्योतिर्जनैभ्यः ॥ ९ ॥

[ऋ. सं. १० । १५६]

*प्रजापतिर्ह वा इदमग्र एक एवास । सपेक्षत—कथं नु प्रजायेयेति । सोऽश्रान्यत् स तपोऽतप्यत ।
 सोऽग्निमेव मुखान्नयाचक्रे । तद् यदेनं मुखादजनयततस्मादन्नादोऽग्निः । स ऐक्षत प्रजापतिः—
 अन्नाद् वा इममात्मनोऽजीवने यदग्निम् । न वा इह मदन्वदन्नमस्ति यं वा अयं नाद्यादिति ।
 कात्वाली कृता हैव तर्हि पृथिव्यास । नौषधय आसुर्न वनस्पतयः । तदेवास्य मनस्यास
 अथैतमग्निर्वात्तेनोपपर्याववर्त । तस्य भीतस्य स्वो महिमापचक्राम । वाग् वा अस्य स्वो
 महिमा वागस्यापचक्राम । स आत्मज्ञेवाहुतिमीपे स उदमृष्ट । तत्र विवेद घृताहुतिं वैव पथ
 आहुतिं वा—उभयं हत्वेव तत्पय एव । सा हैनं नाभिराधयाचकार । केशमिश्रेव हास ।
 तां ज्यैक्षद् औपधयेति । तत औपधयः समभवन् ॥ स द्वितीयमुदमृष्ट तत्रापरमाहुतिं
 विवेद घृताहुतिं वैव पथ आहुतिं वा । सा हैनमभिराधयाचकार । सोऽज्जुहोत् । तत एष उदि-
 याय य एष तपति । ततोऽयं प्रवभूव—योऽयंपवते । तत एवाग्निः पराद् पर्याववर्त स हुत्वा
 प्रजापतिः प्र जाजायत—अत्यतश्चानेर्मुत्योरात्मानमत्रायत ॥ [शत. २ कां. २ प्र. २ आ.]

परे सुवन्ताद्दि पुरामवद् धौस्ततः पृथिव्यस्ति यतस्त्रिधाग्निः ॥
 तेषामभूदुत्तमतोऽप्रमग्नियो मध्यमो यः प्रथमः प्रतीतः ॥ १० ॥
 आकाशवाय्वग्निजलक्षितीनां क्रमेण सृष्टिं घदतां न पृथ्वी ॥
 प्राक् सूर्यतः संभवतीति हेतोरद्ये रपां सृष्टिरभूत् ततोऽस्याः ॥ ११ ॥
 स भौवनः प्राह तु विश्वकर्मा घाचापृथिव्यौ सह ते अभूताम् ॥
 गर्भे यथा संभवतीद् जन्तोर्गशीर्षमापादतलं सहैव ॥ १२ ॥
 *सौ सदैवासतुरेतदग्रे लोकौ न तु धौः पृथिवी पृथक् स्तः ॥
 कालं कुनश्चिद् वियतोस्तयोर्योऽन्तरावकाशश्चदिशान्तरिक्षम् ॥ १३ ॥
 इत्थं विदुस्तिस्तिरयश्च पूर्वं स याज्ञवल्क्यश्च तथा ब्रवीति ॥
 तेषां मते लोकादिं धिधाऽभूदेयं तथासौ विपदन्तरिक्षम् ॥ १४ ॥
 यन्मण्डलं सौरमदोऽस्ति तस्य ग्रहा अनेके परितः क्रमन्ते ॥
 पर्येति योऽन्त्यो ग्रह एषु तावन्मितः कदाचिद् रविकाय आसीत् ॥ १५ ॥
 ज्योतिश्चयात्मा रविरेप तावान् विवर्तमानः स गतेरसाम्पात् ॥
 विच्छेदस्यंस्त्रीवर्गाति निजान्त्यस्तरं ग्रहं तेन विनिर्ममे स्वम् ॥ १६ ॥
 तथैव चार्वाक् च तथैव चार्वाक्—इत्थं ग्रहांस्तान् बहुधा विधाय ॥
 गृह्णाति तानात्मभवानिदानीमपि स्वपर्यन्तपथप्रचारान् ॥ १७ ॥
 अल्पाहमाप्रत्ययशादमीयां ज्योतिः क्रमाद्भासमगाद् ग्रहाणाम् ॥
 आत्यन्तिकान्निक्षयतस्तु चन्द्रादयः क्रमाद् यन्वि विनाशमन्ते ॥ १८ ॥
 इत्थं विदुः केपि सहैककायात् पृथ्वीषु जातास्वचशिष्यतेऽर्कः ॥
 आरम्भणानां रजसां सदत्वाद् घाचापृथिव्योः सह संभवोऽन्यः १९ ॥
 “कतरा पूर्वा कतरा पराऽयोः कया जाते कवयः को विवेद ।
 विरथं त्मना विभृतो यद् नाम विवर्तते ग्रहनी चक्रियेव ॥२०॥ ऋ. सं. १ सं. १८५ सू. १
 इत्थं दुरुहत्वमुवाच पौर्वापर्येऽनयोः स्पष्टमुपिस्त्वगस्त्यः ॥
 यदत्र सत्यं तदिहास्ति चिन्त्यं न त्वद्य यावद् धियते यथावत् ॥ २१ ॥
 अथेतरेऽर्वाञ्च इमे त्विदानीं पश्यन्ति केचित्पुनरन्यथैव ॥
 केतुश्च सूर्यश्च मही च चन्द्रः क्रमेण चत्वार इमे भवन्ति ॥ २२ ॥
 विद्यत्यकस्मादयमग्निरेनं सोमं स्वदन् प्रज्वलिति प्रसह्य ॥
 स आहरन् साममतीन् दिग्भ्यः क्रमाज्ज्वलरिपण्डमधत्तः नाभौ ॥ २३ ॥
 ज्वालाभयः पूर्वमभूत् स केतुर्ज्वालां स कृत्स्नां क्रमशः प्रगृह्य ॥
 पिण्डात्मतां याति स भाति सूर्यः सर्वेऽपि केतुप्रभवा हि सूर्याः ॥ २४ ॥
 क्रमेण सूर्याग्निरयं हसित्वा क्षारं वहिर्धास्य निधाय काये ॥
 अन्तर्भवन् संकुचितक्रमोऽसौ ज्वालां जहार्ताति भवेदियं भूः ॥ २५ ॥

*घाचापृथिवी सहास्ताम् । तं वियती अभूताम्—अस्त्वेव नौ सह यज्ञियमिति । यदस्या यज्ञियमासीत् तदमुष्यामदघात् । तददश्चन्द्रमसि कृष्णम् । (तै. सं. ५ । २ । ३ तै. प्रा. १ । १ । ३ तारक्य ब्रा. ७ । १०) अनया धृत्या पृथ्वीचन्द्रयोः सजातत्वं ज्ञभ्यते न तु पृथ्वी-सूर्ययोः । तथाप्यन्यत्र चन्द्रस्मान्तरिक्षवर्तित्वश्रवणादिह पृथ्वीसूर्ययोर्वियतोरेव वियंत्वमभ्युप-गच्छन्ति । अथवास्तु चन्द्रपृथिव्योरपि सृष्ट्यादौ सहावस्थानम् ॥

सोमोऽन्तरे यत्र वहिश्चरोऽग्निर्भास्वान् स सूर्यस्तपतीममश्नन् ॥
 सोमो वहिर्धाऽन्तरतोऽग्निरस्याः पृथ्व्या अतेजस्विनि पार्थिवे च ॥ २६ ॥
 यत्र त्वमुष्याः क्रमशः पृथिव्याः कृत्स्नोऽपि सोऽग्निः क्षयमाससाद् ॥
 विनिःसृताग्निः स तदैप चन्द्रो विशुद्धसोमात्मक उद्भवूव ॥ २७ ॥
 चन्द्रस्य चान्ये परितः क्रमन्ते गन्धर्वसंज्ञा अपि ताननूल्काः ॥
 नेक्षा प्रदृश्यन्त इति स्म हेतोरेतद्द्वयं नात्र विशिष्य षष्ठिम् ॥ २८ ॥
 गन्धर्वतामैत् तु कदाचिदुल्का गन्धर्व आसीदपि जातु चन्द्रः ॥
 य एष चन्द्रः परितः पृथिव्याः पर्येति पूर्वं पृथिवीयमासीत् ॥ २९ ॥
 इयं तु पृथ्वी द्युमणिः पुरासीत् सूर्यस्तु केतुः स कदाचिदासीत् ॥
 ये केतवः सन्ति त एव काले सूर्यो भविष्यान्त परे परेऽपि ॥ ३० ॥
 केतुस्त्वक्रमात् स्वयमेव भूत्वा कालेन सूर्यं सृजति क्षितिञ्च ॥
 चन्द्रः क्रमादग्निनिरस्तकायः क्षीणोऽप्यदृश्योऽपि विलीयते खे ॥ ३१ ॥
 सूर्योऽग्निहेतोः पृथुलोस्ति पिरडः पृथ्वी ततोऽल्पास्ति ततोऽपि चन्द्रः ॥
 खर्वस्ततोऽप्यग्न्यपवृत्तकायाः क्षीणक्रमा यान्ति निपातमुल्काः ॥ ३२ ॥
 अग्निस्त्वहोरात्रिरयं तु सोमस्तयोर्मिथः संगतयोर्वलेन ॥
 पर्यायतोऽन्तस्त्वहहिष्ट्रयोगाञ्चत्वार एते प्रभवन्ति भावाः ॥ ३३ ॥
 चिरेण पर्यायमुपेत्य सोऽयं सृष्टिक्रमः संभवते चतुष्पात् ॥
 सृष्टिक्रमाणां तु चतुष्पदां स्याद्देशेऽपि कालेऽपि बहुत्वमेपाम् ॥ ३४ ॥
 इति पृथ्वीसूर्ययोः पौर्वापर्यम् ॥
 चावापृथिव्योः स्वरूपम् ॥

द्यौः कोऽर्थ इत्यत्र मतद्वयं स्यात् प्राधान्यतस्तत्र च केचिदाहुः ॥
 सूर्येन्दुताराग्रहसंकुलाङ्गं यद् दृश्यते व्योम तदस्ति सा द्यौः ॥ १ ॥
 द्यौरेव संवत्सर उच्यते स्वर्वावान् प्रज्ञाशः परितः प्रवर्तते ॥
 तदेवंचक्रं सकला हि देवता मिथोऽन्वयाद्भ्रं किलैकर्ता गताः ॥ २ ॥
 संवत्सरो देवसमुच्चयोऽथवा गार्वाऽथवा सर्वरसप्रदोदनाः ॥
 द्यौरुच्यते व्योम तु लक्षितं हि तैस्ततो हि गोदेवकुलप्रवृत्तयः ॥ ३ ॥
 यावत्तु सूर्येण विभास्यते तद् ब्रह्मारडमेतस्य कपालमर्द्धम् ॥
 अर्द्धार्कमर्द्धं दिवमाहुरर्द्धं कपःसमुर्वाघटितं तु पृथ्वी ॥ ४ ॥
 * पृथ्वीयमेका बहुलेव तां प्रत्युद्यामिनी द्यौश्च तथान्तरिक्षम् ॥
 यथान्तरिक्षं खलु लेखयेव प्रतीयते तद्वदियं मता द्यौः ॥ ५ ॥ शतः २।१।२।१६
 ते सूर्यचन्द्रौडुगणा अवस्ताल्लक्ष्मास्ति अस्याः प्रवदामि तां धाम् ॥
 पृथ्वी तु अस्या उपरिस्थ लक्ष्मापोऽग्निः प्रजा औपथयो वनानि ॥ ६ ॥
 शतः १।२।१६

सूर्योऽयमुद्यन्नभिधावति धामस्तं स यन् धावति चाभिपृथ्वीम् ॥

वृत्ताद्देवद् द्यौस्ति दृश्यतेऽसी पृथ्वी समा दर्शयतल्लानुकारा ॥ ७ ॥

शतः १ कां. २ प्र. २ मा.

* बहुलेव वा इयं पृथिवी । लेखयेवान्तरिक्षं लेखयेवासी द्यौः । उभे चिदेनां प्रत्युद्यामि-
 नास्तामिति ॥ (शत. २।१।२।१६)

* सूर्यस्तु न द्यौः स हि मध्यतस्तान् लोकान् विवृण्वन् वृणुने दिशश्च ॥

इत्याहवत्सार महर्षिरेवं बृहस्पतिर्वा नकुलोऽप्यवोचत् ॥ ८ ॥

ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद् वि सीमतः सुरुचो वन आचः ॥

स बुध्या उपमा अस्य विष्टाः सतश्च योनिमसतरश्च विवः ॥ ९ ॥

(य. सं. १३।१) सा. सं. ४।३।१ अथर्व. सं. ४।१।१ शत. १।२।६

पृथ्वी च सा द्यौश्च यथेह रूपं विधाय सर्गं कुरुते समग्रम् ॥

तत् कोश्यपं रूपमतस्तमाहुः कूर्मं प्रजापत्श्चतार एषः ॥ १० ॥

द्यौः कश्यपस्योद्धकपालमस्यैवाधः कपालं पृथिवीं तदित्यम् ॥

द्यावापृथिव्यः स हि कूर्म उक्तः प्रजापतिः कश्यपरूप एकः ॥ ११ ॥

सर्वं जगत् कश्यपतः प्रजातं स कश्यपो द्यौः सहिता पृथिव्या ॥

रसप्रदो द्यौः स पिताऽथ माता योनिः पुथिव्यस्ति ततोस्ति सृष्टिः ॥१२॥

३ मतान्तरे व्योम न केवलं द्यौस्तच्चानिरुक्तं तदिहान्तरिक्षम् ॥

पृथ्वीव सा द्यौश्च निरुक्तरूपात्रकल्पते मूर्तिमती प्रकाश्या ॥ १३ ॥

थेयं प्रतिष्ठा पृथिवी मता सा यः सूर्य्य एषोस्ति दिवं तमाहुः ॥

द्यौरस्त्यहो रात्रिरियं तु पृथ्वी मध्ये तयोः सान्ध्यमिवान्तरिक्षम् ॥ १४ ॥

द्यावापृथिव्योरसाभ्यां शरीरात्मानः ॥

येयं पृथिव्यस्ति जगत् प्रतिष्ठा वृत्तानुकाराऽखिलभूतयोनिः ॥

सात्री तथाद्या च दिवोऽथ सा द्यौरत्री तथा द्या च भवेत् पृथिव्याः ॥ १५ ॥

सोमोऽयमन्यः स मतोऽन्तरिक्षे ततोऽन्यद्ग्नियमेतदस्ति ॥

सोमोऽयमन्नं जनयत्यथैते त्रयोऽग्नयोऽन्नाद् इति ब्रुवन्ति ॥ १६ ॥

प्रत्येकमग्नि द्विविधं प्रतीयाञ्चित्यं तथा तत्र चित्ते निधेयम् ॥

रथिर्वपुश्चित्यमिदं षड्विधां प्राणोऽयमात्माऽन्तरतो निधेयः ॥ १७ ॥

चित्यो यथाधिक्षितिभूतसंग्रश्चित्यस्तथा दिव्यपि देवसंगः-॥

प्राणो निधेयस्तु चित्ते स भूमाचग्निः प्रसिद्धः स दिवीन्द्र उक्तः ॥ १८ ॥

चित्योऽन्तरिक्षेऽस्ति च वायुरन्यः स स्पर्शलक्ष्यो मृद्वग्नियोग्यः ॥

चित्ते निधेयः पुनरन्यवायुः प्राणोऽष्टपृश्न लोऽखिलदेवयोग्यः ॥ १९ ॥

प्रज्ञामयः प्राण इहोमयस्मिन् सोऽन्योन्य आत्मास्ति दिवो भुवश्च ॥

दिव्यात्मनो द्वैविकमस्ति देहं भौमात्मनो भौतिकमेतदाहुः ॥ २० ॥

आकाशवायवग्निजलानि मृत्सा पञ्चैह भूतानि भवन्ति पृथ्व्याम् ॥

एकैकभेदे च भवन्ति भेदा नाना विधास्तैर्निचितास्ति पृथ्वी ॥-२१ ॥

तथाग्निवाय्विन्द्रदिगिन्द्रभेदात् पञ्चैव देवा दिवि संनिविष्टाः ॥

एकैकभेदे च भवन्ति भेदा नानाविधास्तैर्निचितास्यसौ द्यौः ॥ २२ ॥

चित्ते निधेयेन सहैष चित्यो दिव्यश्च भौमश्च परस्परैः ॥

संसृज्य सत्त्वं सृजतस्ततोस्मिन् आत्मद्वयं भाति चपुर्द्वयं च ॥ २३ ॥

द्यावा पृथिव्योर्धदिदं निरुक्तं तथान्तरीक्ष्यं पुनरत्र विद्यात् ॥
 आत्मा शरीरं च यदन्तरिक्षाद् वायव्यमध्यात्ममिदं प्रतीयात् ॥ २४ ॥
 तौ प्रक्रमैः पञ्चभिरत्र विग्रहे स्यातां नियुक्तौ द्युरसावनीरसौ ॥
 पश्याम्यधिष्ठातृपवित्रजीवनाधियज्ञसाधारणभेदतो हितौ ॥ २५ ॥

मूलं हंसः शिव इति वैशेषिकात्मतन्त्रम् ॥

तथा ह्यधिष्ठातृतयात्र विग्रहे स्यातां यथा तौ नु तथा ब्रवीम्यहम् ॥
 आजन्मसिद्धावपि कालतः क्रमादुपेत्य पोषं प्रतितिष्ठतो दृढम् ॥ १ ॥
 मूलं शिवश्चेह निजं निजं तनौ तन्त्रं विनिर्वाहयतः पृथक् पृथक् ॥
 एकैकतन्त्रे च पृथक् पृथक् पुनस्तन्त्राण्यनेकानि वितत्य रक्षतः ॥ २ ॥
 मूलं स आत्मास्ति शिवः स आत्मा कलेवरे भौतिकदैविके द्वे ॥
 यद्भौतिकं तत्र तु मूलमीष्टे शिवोधितिष्ठत्यापि वैविकं तत् ॥ ३ ॥
 पृथ्वीबलं मूलमिहास्य देहे स्याद् ब्रह्मग्रन्थिः परमा प्रतिष्ठा ॥
 तं ब्रह्मग्रन्थिं प्रवदन्ति मूलाधारं ततः प्रस्फुरतीदमङ्गे ॥ ४ ॥
 स्वाधारणं कुण्डलितं तु मूलं विद्युद्भ्रसूत्रं विसतन्नुसूक्ष्मम् ॥
 व्यामार्द्धमात्रं तत एव भौमं बलं शिरोऽन्ते क्रमते शरीरे ॥ ५ ॥
 योगादृते नास्ति तु कुण्डलिन्याः संचार ऊर्ध्वं हि तथापि तस्याः ॥
 उद्भूय सूर्याशुवदंशोस्मिन् देहे शिरोऽन्तेस्ति स देहपालः ॥ ६ ॥
 यावन्त पतेह शरीरयष्टौ शार्ङ्गरीका धातव उल्लसन्ति ॥
 ते मूलमालम्ब्य समे स्थिताः स्युर्नात्रं लभेरन् यदि मूलनाशः ॥ ७ ॥
 सौरौ रसो यः स शिवः प्रसिद्धो मस्तिष्कमेतस्य परा प्रतिष्ठा ॥
 मस्तिष्कमाहुस्तु सहस्रपत्रं तदन्तरे ज्ञानमयः शिवात्मा ॥ ८ ॥
 योगादृते नैप शिवो विचाली तस्यांशवः सर्वशरीरयष्टौ ॥
 व्याप्ता अपि स्नायुभिरेव तेभ्यो ज्ञानं तनौ पादतलान्तमस्ति ॥ ९ ॥
 अन्ये तु मूलस्य शिवस्य च स्वस्थानस्थितस्यैव विसारमाहुः ॥
 घर्तिस्थदीपस्य यथाचिरेवं देहे कियदेशमिमे क्रमेते ॥ १० ॥
 पृथ्वीरसः प्राक् प्रपदात् प्रविश्यते स ब्रह्मग्रन्थेर्हृदयान्तमास्थितः ॥
 केशान्तमार्गाद् द्युरसः प्रविश्यते स ब्रह्मरन्ध्राद् हृदयान्तमास्थितः ॥ ११ ॥
 प्रपद्य देहं प्रपदद्भ्येनोदसर्पदूर्ध्वं भवतस्तदूरु ॥
 अथोदरं तत् तदुरोऽभवच्च क्रमादुरु ब्रह्म तदित्थमासीत् ॥ १२ ॥
 तत्रोदरं ब्रह्म तु शार्ङ्गरीक्ष्या उपासतेऽथारुण्यो हृदेतत् ॥
 ब्रह्मैव मन्थे हृदयोदरेते स्थित्वेह वेवेष्ट्यखिलं शरीरम् ॥ १३ ॥
 यद्वा रसोऽस्याः प्रपदाच्छरीरे प्रविश्य मूर्द्धानमुपैति सद्यः ॥
 सौऽर्धाक् क्रमात् संभरणं प्रकुर्वन् संवत्सरेण प्रपदे स्थितः स्यात् ॥ १४ ॥
 ततः शिष्टः प्राग् बलमेति शीर्ष्णा कर्ष्यां बलेनोपविशत्यथायम् ॥
 कालेन पादे बलमेव लब्ध्वा प्रोत्थाय भूयश्चरतीति केचित् ॥ १५ ॥
 इर भवेदन्नरसः शरीरं हीरामयं तेन हिरण्मयं तत् ॥
 भूर्गर्भतोऽग्निः प्रतिपद्य तस्मिन् संवत्सरेण अतितिष्ठतीह ॥ १६ ॥

अथो रविः शीर्षकपालमध्ये केशान्तरन्ध्रे वपुर्ध्वसीम्नि ॥
 प्रविश्य तालुस्तनमेत्य भौमप्राणेन योगं हृदयेऽभ्युपैति ॥ १७ ॥
 सोमान्मनः षोडशभिस्तु वर्षैर्लब्ध्वा कलाः षोडश षोडश स्यात् ॥
 तथा च पूर्णं मनसि प्रतिष्ठासुपैति सूर्योऽपि स षोडशाब्दैः ॥ १८ ॥
 आभ्यां तृतीयोऽस्ति च हंस आत्मा हृत्पद्ममेतस्य परा प्रतिष्ठा ॥
 तदन्तरे यद्दहरं वियत् तद्धामास्ति हंसस्य परं त्रिधातुः ॥ १९ ॥
 यथात्र मूलं स यथा शिवोऽयं तथैव हंसोऽपि सहास्त आत्मा ॥
 मूलं शिवो हंस इति त्रयस्ते त्रैलोक्यनाथाः सह वैक आत्मा ॥ २० ॥
 आदाय चादाय दिवः पृथिव्या रसानयं मिश्रयते मिथस्तान् ॥
 न्यूनातिरेकीपगमात् पृथग्वत् सदेहधातून् विदधाति हंसः ॥ २१ ॥
 त्वग्ररूपांसानि वपादिभेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि च भूरसात्स्युः ॥
 नाडीशिरस्नायव पपु शाखा संख्यानवर्णश्च दिवोरसात् स्युः ॥ २२ ॥
 दशेन्द्रियाणीन्द्रियशक्तिमूलं मस्तिष्कपिण्डश्च दिवोरस त् स्युः ॥
 तदिन्द्रियाद्यायतनानि भूतेत्यज्ञानि सर्वाणि भुयो रसात् स्युः ॥ २३ ॥
 यावत्स्य एवेह शरीर्यष्टौ चेष्टाः क्रियाः काश्च चलं च किञ्चित् ॥
 हंसस्य चायत्तमिदं समग्रं हंसे गते सर्वमिदं गतं स्यात् ॥ २४ ॥
 एषां त्रयाणामपि तत्र तत्रैतस्मिन् शरीरे स्थितिहेतवः स्युः ॥
 त्रयस्त एवेह सहोदितानामेकव्यपये त्रितयं व्यपैति ॥ २५ ॥
 तत्रापि हंसः प्रथमः प्रधानं मूलं तदन्वक् स शिवस्तदन्वक् ॥
 हंसस्तु मालुर्जठराग्निनायं कृतं हृदाकारमनूदितः स्यात् ॥ २६ ॥
 त्रीनप्यमुनेषु विशिष्य देवांस्त्रैलोक्यनाथान् प्रतिपादयन्ति ॥
 सर्वेऽपि वेदा अत एवमन्ये कश्चिन्महापिः क्वचिद्वेवमाह ॥ २७ ॥
 ये अर्वाङ् उत वा पुराणे वेदं विद्वांसमभितो वदन्ति ॥
 आदित्यमेव ते परिवदन्ति सर्वे अग्निं द्वितीयं तृतीयं च हंसम् ॥ २८ ॥

अपानः व्यानः प्राण इति—पवित्रात्मतन्त्रम्

अथो पवित्रं प्रतिपादयामस्तच्चेह देहे पवते बहिर्वत् ॥
 यावत् पवित्रं पवतेऽत्र तावन्न पूयते मूत्रमलामयाढ्यः ॥ १ ॥
 यथा सुपक्वे क्वच पिप्पले रसोऽनुरक्त आभाति सुचर्मकोमले ॥
 तथाग्निपाकेन रसोऽसृगस्त्यसौ चिरं सिपरो येन पवित्रमस्ति तत् ॥ २ ॥
 आदित्यतः प्राण उदेति वायुर्भवेदपानः पृथिवीरसेन ॥
 तयोस्तु योगो हृदि यत्र तत्र व्यानोऽन्तरिक्षात् स्वयमभ्युपैति ॥ ३ ॥
 प्राणः स उक्तामति यो हृदूर्ध्वं योऽवाङ् हृदः कामति सोऽस्त्यपानः ॥
 एतौ गृहीतौ खलु येन सन्धिव्यानः स सन्धायक एतयोः सः ॥ ४ ॥
 नाढ्यः शतं स्युः प्रतिनाडि ताः शतं पुनः सहस्राणि भवन्ति तास्वपि ॥
 द्वासप्ततिस्तेन भवन्ति कोटयो द्वासप्ततिव्यानं इहावतिष्ठते ॥ ५ ॥
 न प्राणतो वायमपानतो वा जीवेद् यदि व्यान इहैव न स्यात् ॥
 प्राणोऽप्यपानोऽप्यमुनैव योगात् स्तब्धो रसानेति दिवो भुवश्च ॥ ६ ॥

अयं पवित्रं पवतेऽत्र यो यं स एकवद्वै पवते बहिर्था ॥

अन्तःप्रविष्टः पुरूपे तु स प्राङ् प्रत्यङ् च तस्माद् भवतः पुनर्द्वौ ॥ ७ ॥

का. प्र. ब्रा. कं.

(शत. १।१।३।२)

॥ १।७।१।१२

य पति सूर्यः हृदयान्तमेव प्राणः प्रयन् सूर्यमुदान एव ॥

शत. १।३।३।५

पीताशितं यो गिलतीह येनोच्चत्पर्यं प्राण उदानवृत्तिः ॥ ८ ॥

य पति भूमेर्हृदयान्तमेतं समानमाहुर्भुवमन्वपानः ॥

बहिःस्थश्चिष्टं तदण्डमङ्गे भुक्तस्य धातुं कुरुते समानः ॥ ९ ॥

प्राणोऽप्युदानो रविरशिमवृत्ती अग्नेरपानश्च समान एव ॥

व्याने तयोर्थावदियं धृतिः स्यात् प्राणेन विष्ट्वधमिदं च तावत् ॥ १० ॥

मैत्रिश्रुतावित्यमुवाच शाकायन्यो महर्षिर्मरुते नृपाय ॥

अपानतोऽन्नं प्रियते शरीरे त्वित्यैतरेयो भगवानुवाच ॥ ११ ॥

प्राणस्त्रपानो भवतीव सोऽङ्गुल्यग्रेभ्य आसं चरतीह तद्वत् ॥

विपर्ययात् प्राणप्रयस्तु सोऽङ्गुल्यग्रेभ्य आसं चरति ह्यपानः ॥ १२ ॥

तौ संहितौ तौ भवतश्च संततौ व्यानोऽप्युदानोपि तथैव पर्ययात् ॥

सुसंहितौ संभवतश्च संततावित्याह चित्यामिह याज्ञवल्क्यकः ॥ १३ ॥

प्राणोऽत्युपांशुग्रह एवमन्तर्यामग्रहोऽपान इमौ तृतीयम् ॥

व्यानं तु नोपांशु सवं जहतीतः सोऽग्निर्ह्युपांशुः सपरोऽत्र सोमः ॥ १४ ॥

परामवत्येव उपांशुरन्तर्यामं तथा तं स विपर्ययेण ॥

परस्परामर्हन्तोऽन्तरात् तावौण्यं सुधाते स शरीरगोऽग्निः ॥ १५ ॥

वैश्वानरः तैजस प्राज्ञः इति-प्रत्युत्पन्नात्मतन्त्रम्

यः प्रक्रमोऽन्यो यत एव देहे प्रातिस्विकात्मान इहोदयन्ते ॥

सचेतनाचेतनयोर्व्यवस्था यतस्तमत्र प्रतिपादयामि ॥ १ ॥

अचेतने वाऽस्फुटचेतने वा सचेतने वा निखिलेपि सत्त्वे ॥

पृथ्वीरसेन द्युः सोऽनुगम्य त्वात्मानमेकं सृजति द्वियोगात् ॥ २ ॥

द्यावापृथिव्योरसयोस्तु योगे पात्रं रसोऽस्याधुरसो निधेयः ॥

दिवो रसे पात्रमिते स आत्मा वैश्वानरप्राण उदेति देही ॥ ३ ॥

पृथ्वीं तु विश्वं पृथिवी रसो नरो द्यौर्विश्वमेवं धुरसो नरः परः ॥

विश्वानराभ्यामितरेतरान्बयाद्भूत् स वैश्वानर उच्यते ततः ॥ ४ ॥

अथान्तरीक्ष्योपि रसोऽत्र वायुः पात्रं द्वितीयं भुवि संनिधत्ते ॥

भूपात्रतश्च द्युरसोऽधिकः स्यात् स तैजसः स्यात् परपात्रमात्रः ॥ ५ ॥

ततोपि यत्र धुरसोऽधिकः स्यात् प्राज्ञः स इन्द्रो प्रियतेऽन्य आत्मा ॥

इत्थं त्रिधात्मा सैत्र त्रिभिः स संज्ञा द्वाभ्यां द्रमा धातव एकतः स्युः ॥ ६ ॥

तैजो रविप्राणरसः स वदते स चर्द्धितस्तैजस उच्यते ततः ॥

प्रज्ञा रवेरेव मनोरसः स च प्रवर्द्धते प्राज्ञमिमं ततो विदुः ॥ ७ ॥
 दिवो रसे भूरसवच्च संहितान्येकत्रवाक् प्राणमनांसि चक्षते ॥
 स्वजातिसंसर्गवशात् त्रयोऽप्यमी वैश्वानराद्यः स्युरिदं मतं परम् ॥८॥
 वैश्वानरः पार्थिव एव दिव्यः प्राज्ञस्तथा तैजस आन्तरीक्ष्यः ॥
 त्रैलोक्यसंभूतविभिन्नपात्रप्रमाणतस्ते अत्र उद्भवन्ति ॥ ९ ॥
 दिव्यं मनः प्राण इहान्तरीक्ष्यो वाक् पार्थिवी तित्तिरिभिर्निर्गच्छे ॥
 तेषां च संयोगवशादिभेस्युस्तस्मात् तर्धतेऽत्र मतान्तरेपि ॥ १० ॥
 वैश्वानरोऽसौ पुरुषः शरीरं व्याप्नोति चालोमनखाग्रदेशम् ॥
 अनाहतः शब्द इहास्य घोषो विपच्यते तेन च भुक्कमन्नम् ॥ ११ ॥
 मैत्रिश्रुनावित्थमुवाच शाकायन्यो महापिर्मरुते नृपाय ॥
 आदित्यतो जायत एव वैश्वानरस्तथोवाच च शाकपूणिः ॥ १२ ॥
 विस्त्रंसमानोऽग्निरिवाप्रमाहृतं धत्ते ततोऽग्निं प्रतिधीयते पुनः ॥
 विस्त्रंसितो भौमरसः स दिव्यतो रसात् समायुज्य परोऽग्निरुद्भवेत् १३
 तथैव देहेपि यद्भ्रमाहितं वैश्वानरस्य प्रतिधीयते ततः ॥
 विस्त्रंसितो भौमरसः स दिव्यतः संयुज्य वैश्वानर एव जायते ॥ १४ ॥
 सहस्रशीर्षा स सहस्रनेत्रः सहस्रपादः पुरुषोऽयमग्निः ॥
 वैश्वानरो व्याप्य वपुःसमन्तात् प्रादेशमात्रेण पृथक् पृथक् स्यात् ॥१५॥
 वैश्वानरं चाश्रवपतिर्नृपः प्राक् ताण्ड्यश्रुतेस्तूपनिषद्युवाच ॥
 तं याज्ञवल्क्यो दशमेतु कार्हेऽध्याये च पष्टेऽचकथत् तथैव ॥ १६ ॥

१६। १०। ६।

अ त्मत्रयेऽप्यत्र दिवो रसस्ते स्युस्तारतम्येन युतानि सर्गात् ॥
 तत्तारतम्यात् प्रतिकक्षमेपां नाना विभागा बहुधा भवन्ति ॥ १७ ॥
 काचाभ्रमुक्ताफलवज्रनीलमाणिक्यगाहमंतगुप्परागाः ॥
 अयश्च शुक्लं रजतं द्विरण्यं तालादयोऽचेतनवर्गगाः स्युः ॥ १८ ॥
 स्तम्बाव्रतत्योऽप्युलपाः क्षुपा वा तृणौपधी वृक्षगणां द्वितीये ॥
 प्रारोहिणोऽप्रस्फुटचेतानास्ते वैश्वानरस्तैजस एषु चात्मा ॥ १९ ॥
 अथो तृतीये कृमयस्त्वपादाभूलग्नंमापुच्छमुखं तदङ्गम् ॥
 स्थानं त्यजन्त्येव चलन्त्य एता दृढं न भूम्या अगवद् गृहीताः ॥ २० ॥
 यथा यथैषां द्युरसा विवृद्धार्तथैषु भूकपवले हसत् स्यात् ॥
 ऊर्ध्वं भुवस्तिष्ठति देहमत्र स्कम्भा इवापुच्छमुखं तु पादाः ॥ २१ ॥
 ततोपि वृद्धे द्युरसे लघुत्वान्मध्ये तनोः स्युर्वहवस्तु पादाः ॥
 अष्टापदाः पट्टपदपक्षिणः स्युश्चतुष्पदाः पक्षिगणा द्विपादाः ॥ २२ ॥
 पृथ्वीविलग्नं तु शिरः क्रिमिः क्रमादूर्ध्वं भुवः कीटशिरोवतिष्ठते ॥
 पशोः शिरः पुच्छसमं पतत्रिणां पुच्छोच्छिरः साधु तिरः समुन्नतम् ॥२३॥
 पशुर्मेनुष्योऽस्ति तथापि तच्छिरो धत्ते विशिष्य द्युरसं ततः सदा ॥
 विरुद्धदिकस्थं भवति क्षितेरिदं क्षुसंमुखं तस्य न पुच्छमुद्गतम् ॥ २४ ॥
 इन्द्रातिशय्याश्च मनुष्यवागियं विज्ञानसंपन्नतमाऽक्षरान्विता ॥
 विद्यां च वैज्ञानिक एव वेदयन् शास्त्रं हि निर्माति परोक्षमीक्षते ॥ २५ ॥

ततोपि वृद्धे द्युरसे लघुत्वादस्कम्भपादा षडवोऽन्तरिक्षे ॥
 जीवाः परे देवनिकायसंज्ञा अभून्लस्पृष्टपदा वसन्ति ॥ २६ ॥
 ते चावरे द्वादशयोजनान्ताः परिसवे चन्द्रमसः परे स्युः ॥
 परे रविज्योतिषि येतु सूर्ये तान् ब्रह्मसंज्ञान् परमान् वदन्ति ॥ २७ ॥
 कूर्मं समारभ्य नरान्तर्जीवे क्रमेण बुद्धीन्द्रियशक्तिवृद्धिः ॥
 नरे स्युरेकादश चेन्द्रियाणि ज्ञानक्रियाशक्तिविशेषकाणि ॥ २८ ॥
 देवेषु तेभ्योऽप्यधिकस्तु शक्तयः प्रादुर्भवेयुः सहजाः स्वभावतः ॥
 ता अप्सिद्धीर्नव तुष्टिसंहिताः शक्तीः पुराणाः कपिलादयो विदुः ॥ २९ ॥
 देवा इमे यद्यपि सन्त्यदृश्यास्तथापि नो सन्ति न तेऽन्तरिक्षे ।
 चिरादिहाद्यावाधि नूनमेषां क्वचित् क्वचित् प्रत्ययमावहन्ति ॥ ३० ॥
 पुरायुगे काप्यमहार्पिकन्या बभूव गन्धर्वधृता हि माद्रो ॥
 बालापि विज्ञानविशिष्टमर्थं प्रोवाच साऽऽविष्टपरात्मयोगात् ॥ ३१ ॥
 अद्यापि कुत्रापि नितान्तबालो बालाप्ययोग्या बहुशः प्रवर्ति ॥
 वैज्ञानिकं चाप्यतदर्हमन्यं चार्थं क्वचित् तत्परमं प्रमाणम् ॥ ३२ ॥
 सन्त्यम्बुविन्दौ शतशस्तु कीटाः सन्त्यग्निहेतावपि कीटसंघाः ॥
 साधारणा न प्रतियन्ति तांस्तान् वैज्ञानिकाः किन्तु विलोकयन्ति ॥ ३३ ॥
 तथैव देवा अपि सन्त्यदृश्याः परीक्षया ते बहुशोऽनुभूताः ॥
 ये तत्र न प्रत्ययमावहन्ति बाला हि ते ज्ञानकलास्वयोग्याः ॥ ३४ ॥
 सिद्धिर्पयस्ते कपिलादयः स्वे सांख्ये विदुः सत्त्वविशालसर्गात् ॥
 अप्रप्रकारानपि चन्द्रलोकाधस्तात् परस्ताच्च सतुष्टिसिद्धीन् ॥ ३५ ॥
 ससुश्रुतोऽसौ चरकश्च देहेऽन्यस्यात्मनोऽन्यस्य गतिं विचष्टे ॥
 ब्रह्मांश्च तानाहुर्निमे यथार्थं हुवन्ति तत्सत्त्वमतः प्रतीयात् ॥ ३६ ॥
 स्तम्भादयो ब्रह्मपरा य परे शरीरिणो जन्ममृती भजन्ते ॥
 ऊर्ध्वाधराः कर्मवशादमीषां विपर्यया योनिगतौ मिथः स्युः ॥ ३७ ॥
 द्यावापृथिव्यो रसयोस्तु बन्धादात्मान् आमोक्षमिमे स्थिराः स्युः ॥
 ते च प्रविष्टा मृतिजन्मचक्रे भवन्ति नानाविधयोनिभुक्ताः ॥ ३८ ॥
 पृथ्वी च सा द्यौश्च यतोऽग्निरग्निस्तस्मादिमे द्वे अहनी तथापि ॥
 कृष्णा महीं राशिरहः सिता द्यौः सर्षोऽप्यहोरात्रगतस्ततोऽभूत् ॥ ३९ ॥

अन्नम्, ऊर्कं, प्राण-इति यज्ञात्मतन्त्रम्

प्रत्यर्थमौष्ण्यं परितोऽनुभूयते तस्माद् भुवं तेष्वखिलेषु तेऽग्नयः ॥

नाग्निर्विनाघातमतोऽनुभीयते लोष्ट्रेपि लोकद्वयतो रसौ चित्तौ ॥ १ ॥

श्रौण्यं हि वैश्वानरतोस्ति देहे वैश्वानरो यज्ञमयः स यज्ञः ॥

अस्त्यग्निस्तोमान्वयरूप इत्थं प्रत्यर्थमन्नादकृतोऽन्नमोतः ॥ २ ॥

न प्राणविच्छंसनमस्ति यस्मिन् नान्नग्रहायास्य कदापि कामः ॥

अनाहुतेऽग्ने तु न यज्ञासिद्धिर्भङ्गं विना नाग्निरयं न चौष्ण्यम् ॥ ३ ॥

प्राणादपानाच्च मिथोऽनुवर्षाद्वैश्वानरोऽग्निर्भवतीह देही ॥

वैश्वानरो यज्ञ इहोपसन्ना देवा युतास्तैजसवायुरुक्तः ॥ ४ ॥

स तैजसो वायुरयं प्रपुष्टो मध्ये दधातीन्द्रमिदं दृशं यत् ॥
 प्राणं तमाहुस्तत एव देहे चैतन्यमायाति स एष आत्मा ॥ ५ ॥
 स वाङ्मयः प्राणमथो मनोमथो चैश्वानरस्तैजस इन्द्र एष यः ॥
 त्रयः स आत्माऽव्यतिरिक्त एककः स च द्विधा व्यष्टिसमिष्टभेदतः ॥ ६ ॥
 भिन्नंसते प्राण इह स्वभावतः प्राणे गते क्लिश्यति तत्सितं मनः ॥
 प्राणं पुनः स्रष्टुमिदं तु वाद्ययं पीतासितं कामयतेऽत्र माहृतम् ॥ ७ ॥
 प्राणो द्विधा व्याप्रियते स केनचिद्भोगेन विस्त्रस्य परेण युज्यते ॥
 अन्नं समाहारयते तु केनचिद्भोगेन सोऽन्नं परिगृह्य तिष्ठति ॥ ८ ॥
 गृहीतमन्नं द्विविधं प्रवर्तते प्राणस्तदुत्सादितसंमितं भवेत् ॥
 प्राणं तु विस्त्रस्तमनेन पूरयेद् भूयोऽत्र चास्मिन् जनयेद् विशेषिताम् ॥ ९ ॥
 अन्नं भवेद्दुर्गियमूर्कं तु सद्यः प्राणो भवेत् प्राण इहेतरे द्वे ॥
 ऊर्कं चेतरे अन्नमपीतरौ द्वौ धत्ते मिथः संग्रह एष यज्ञः ॥ १० ॥
 चैश्वानरेऽन्यः स च तैजसेऽन्यः प्राणं च सोम्यः स च चित्तयतोऽन्यः ॥
 चित्ते निधेयेऽन्य रहाहुतेः स्यान्न सोस्ति यो यज्ञ इहेष न स्यात् ॥ ११ ॥
 वैशेषिकात्माथ पवित्रमात्मा संजीवनात्मा स च यज्ञ एतान् ॥
 छन्दांसि मन्ये वयसां चरत्वाच्छन्दः स्थिरं यज्ञ इहेष न स्यात् ॥ १२ ॥

अग्निवायुरिन्द्र इति—साधारणात्मतन्त्रम्

आत्मद्वयाघातवशाद्पूर्वाख्यो य आत्मा न इहोद्भवति ॥
 चैश्वानराद्याः प्रतिदेहमेते भिन्नाः शरीरेण सहोपियन्ति ॥ १ ॥
 ते चाग्निवाय्विन्द्रमयाः शरीरं गृह्णन्ति चालोमनखाग्रदेशम् ॥
 सत्याग्निवाय्विन्द्रकलास्ततोऽन्याः साधारणाः कश्चिदेहेतिमन्ये ॥ २ ॥
 आकर्षिता येन बलेन पृथ्व्यामृताङ्गयाष्टिप्रमुखाः स्युरर्थाः ॥
 तदत्र साधारणमस्ति भिन्नं रूपं समन्तान्तु क्लृप्तभागे ॥ ३ ॥
 आकर्षिता येन बलेन तूर्ध्वं धूमाग्निहेतिप्रमुखाः स्युरर्थाः ॥
 तदत्र साधारणमस्ति भिन्नं समं समन्तान्न सहस्रपत्रे ॥ ४ ॥
 बले हिते सौरयलप्रसङ्गादुत्तिष्ठते सूर्यमभीदमङ्गम् ॥
 आकृष्यते भौमबलात्तु वर्ष्मं प्रसह्य पृथ्वीमनुभौतिकं यत् ॥ ५ ॥
 देहे गुरुत्वं पृथिवीरसादिदं लघुत्वमस्मिन् घुरसात्प्रजायते ॥
 उत्थाय देहं भुवि यत्र तत्र यत्संचारयत्येष च तद्विवो रसात् ॥ ६ ॥
 मृतस्य देहेऽधिकमस्ति गौरवं तद्वास्तवं गौरवमस्ति दैहिकम् ॥
 दिव्याद् रसाद् यज्ञघृतोपपद्यते जीवत्यतः सा गुरुता कनीयसी ॥ ७ ॥
 स्थितो यदिच्छन्नं स्वकरं पदं वा स्तब्धं शिवि स्थापयति प्रसह्य ॥
 तदप्यमुष्मिन् घृबलेन सिद्धं नाडीशरीराकृतिरप्यमुष्मात् ॥ ८ ॥
 यत्तुच्छलन् द्राक् पतति क्षितीवर्षं नेच्छन्नपि ग्रामयमूर्ध्वमुच्छति ॥
 देहं च मृत्यावपि नान्यलोकगं यदस्य तद्भूमिरसात् प्रसिद्धयति ॥ ९ ॥
 भुक्तं यदन्नं परिपच्यते ततो भूत्वा रसः कृत्स्नशरीरमश्नुते ॥

मलं त्वपक्वं वहिरेत्यं भुव्यगात् तत्रापि तावेवं रसौ प्रयोजकौ ॥ १०
इत्थं पृथिव्याश्च दिव्यश्च मात्रया जीवोऽऽमुत्पन्न इति प्रवेदयन् ॥
गां मातरं द्यां पितरं त्रयीभ्यहं क्रौडेस्मि मातुः पितृदृष्टपालितः ॥ ११ ॥

इति द्यावापृथिव्यधिकारः ॥

ऋतसत्याधिकारः (आर्तवाधिकारः)

- १ स्नेहोस्ति रात्रिस्त्वहरस्ति तेजः कौपीतकिः पश्यति सर्वमाभ्याम् ॥
व्याप्तं तयोः स्निग्धमृतं तु तेजः सत्यं तु नाभ्यां परमस्ति किञ्चित् ॥ १ ॥
यत्राशनाया प्रवलास्ति यस्यान्योन्यं समन्वेतुमणु यतेते ॥
१ स्नेहः स पीतो यदणुनिशानाद् यन्नाभिसत्योन्वयि तद्वितेजः ॥ २ ॥
२ ऋतं च सत्यं च भवस्य नेत्रे ऋतं भृगुः सत्यमिहाङ्गिरास्तु ॥
सोमश्च वायुश्च तथाऽऽय एते स्निग्धा अनुष्णाभृगवोन्वृतस्यः ॥ ३ ॥
३ यमोऽग्निरादित्य इति त्रयस्ते तेजोमया अङ्गिरसश्च सत्याः ॥
४ भृग्वङ्गिरोभ्यामिदमास्ति विश्वं व्याप्तं न्वहोरात्रमिदं प्रविधात् ॥ ४ ॥

सोमःवायुः आपःअग्नि यंम आदि	१ ऋतम्=भृगुः । २ सत्यम्=अङ्गिराः	१ ऋतम्=स्नेहः । २ सत्यम्=तेजः ।	१ ऋतम्=२ सूर्यरसः । २ सत्यम्=१ वरुणपृथ्वी चन्द्ररसाः	१ ऋतम्=सोमः । २ सत्यम्=अग्निः । ३ सत्यम्=सूर्यः । चन्द्रः
----------------------------------	-------------------------------------	------------------------------------	--	--

ऋतं सत्यमृतं सत्यमिति । अयंवा अग्निःऋतम् असावादित्यः सत्यम् । यदिव—असा-
वृतम्, अयं सत्यम् । उभयं वैतदयमग्निः तस्मादाह—ऋतं सत्यमृतं सत्यमिति ॥ (शत. ६।३।
२।१०) ॥ “ऋतमेव परमेष्ठि ऋतं नात्येति किञ्चन ॥ ऋते समुद्र आहित ऋते भूमिरियं
श्रियाः—” (तै. ब्रा. कां. १ प्र. ५ अ. ५) ॥ ऋतं त्वा सत्येन परिपिञ्चामीति सायं परिपि-
ञ्चति ॥ सत्यं त्वर्तेन परिपिञ्चामीति प्रातः ॥ अग्निर्वा ऋतम् । असावादित्यः सत्यम् ॥ अग्नि-
मेव तदादित्येन सायं परिपिञ्चति । अग्निर्वाऽऽदित्यं प्रातः ॥ (तै. ब्रा. २। १। ११) ॥
ऋताग्निमग्निशब्देनैव प्रायेणाचक्षते । सत्याग्निं त्विन्द्रशब्देन ॥ “आग्नेयो च रात्रिः,
ऐन्द्रमहः”—इत्यग्निहोत्रे तैत्तिरीयोक्तेः (तै. ब्रा. २। १। २)

“कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णा अपो वसाना दिवमुत्पतन्ति । त आवा घृत्रन् सदतादृतस्या-
दिद्वृत्तेन पृथिवीव्युद्यते ॥ (ऋ. सं) ॥ पृथिवीं व्युद्गुः”—इत्याथर्वणसंहितायां पाठः ।
(६। ३। २२। १) ॥ अनया ऋचा, ऋतस्योत्तरदिगवस्थानं गम्यते । दक्षिणायनोपक्रमे
वृष्ट्युपक्रमदर्शनात् । “यदा खलु वा असावादित्योन्यहङ् रश्मिभिः पर्यावर्तते अथ वर्षति” ।
इति श्रुतेरङ्ग ॥

तावद्व्यप्राहाणे (१. अ. २ खं. ३ सू.) “ऋतस्य सद्ने सोदामि, ऋतपात्रमसि”—इति
मन्त्रयोःऋतशब्दः सोमार्थः । द्रौणकलशस्य सोमभाण्डस्य ऋतपात्रत्वेनाभिधानात् । तेन
सोमसंभृता वाग्-ऋतम् । अग्निसंभृता वाक्सत्यम् । वाचः सर्वत्र व्याप्त्या आकाशसंज्ञा ।
तत्रान्युत्पत्तौ तत्संभृत्या सत्यं नाम । वस्तुन्यग्निरूपाणि । वस्तुसत्तया वाक्पदं सत्यं नाम ।
तद्ऋतं ऋतमिति । अग्न्यभावे स्वभावतः सोमदयासिः । तद्ऋतपदमिन्द्रायशुने हितं शुभ्यम् ।
श्वानामेन्द्रः । (ईथर) सर्वाकाशपरिव्यापी । अग्नीरेतोधाः सोमस्तरतस्त्रादुपपन्न-ऋतुः ।
आपोऽप्यजसदन्यः । उत्तरादिग ऋतसदनम् सोम्यत्वात् ॥

- प्राणो यदिस्नेहगुणः ससोमः स्थौल्यात् सवायुः पुनराप एताः ।
 तेजो गुणोऽग्निर्दिधि वाक् स इन्द्रः स्थौल्याद् यमोऽग्निः पृथिवीयमग्निः ॥
 १ प्राणः १ वाक्—२ वायुः २ तेजः— ३ आपः ३ पृथ्वी ।
 पृथ्वी जलं तेज उतैप वायुश्चाकाशसोमाधिति भूतवर्गः ॥
 व्यासकृपाणि तदित्थमेतान्युतानि सत्यानि जगत्स्वरूपम् ॥ ६ ॥
- ३ दिव्योऽन्निरिन्द्रस्तत एव पूर्णं सत्यं ततो रिक्रमृतं प्रतीयात् ॥
 यत्रास्ति सूर्यस्य रसः स सत्यस्ततोऽतिरेकादृतमेव सर्वम् ॥ ७ ॥
 यद्वाद्यं चान्द्रमिदं च भौमं तन्मण्डलं सर्वमृतं वदामः ॥
 ऋतं निशा भौमरसाऽथ सोमाद्बुद्ध् प्रतीची वरुणाद् ऋतं स्यात् ॥ ८ ॥
 आपश्च सोमोऽनिरस्यं च भौमः सर्वेऽप्यमी नूनमृते वसन्ति ॥
 रसस्य सौरसा निधानमस्मिन्नृते न सत्येत्यृतमाहितं स्यात् ॥ ९ ॥
- ४ न चास्ति तद्धाम न यत्र सोमस्ततं हि सोमेन समन्ततः खम् ॥
 तद्धाम साधारणमस्ति तस्मिन् क्वचित्क्वचिन्मण्डलमस्ति चाग्नेः ॥ १० ॥
 अग्निर्वृहन्मण्डलमल्पकं वा यावत्तनोर्नाह तदस्ति सत्यम् ॥
 ऋते तु तन्मण्डलतोऽग्निरिहं यद्धाम तत्सर्वमृतं प्रतीयात् ॥ ११ ॥
 देवा इदं विश्वमभीभिरेव ग्रन्थी भवद्भिर्हि मियोऽनुबन्धात् ॥
 पिण्डा अभूवन्नखिलास्त एते देवाश्च सोमाग्निभिदा द्विधा स्युः ॥ १२ ॥
 ये वा यवो याः पुनराप एते सोमाश्च भूतानि च सोम एव ॥
 यमोऽग्निरादित्य इति त्रयोपि स्युरग्निभेदा न परोऽस्त्यमीभ्यः ॥ १३ ॥
 सोमप्रभेदा इह चन्द्रलभ्याश्चन्द्रो हि तत्संग्रहरूपपिण्डः ॥
 अग्निप्रभेदास्त्विह सूर्यलभ्याः सूर्यो हि तेषामुपसंग्रहोऽस्ति ॥ १४ ॥
- ५ अग्निर्द्विधा यः प्रलयावधिः स्यात् संवत्सरः सौर इद्वैप सत्यः ॥
 ऋतस्तु संवत्सर एव भौमः सौमाद् विशेषाकृतिभाग् ऋतुः सः ॥ १५ ॥
 यः पार्थिवं ऽग्निस्तमृतं प्रतीयादादित्यमग्निं तु वदन्ति सत्यम् ॥
 असावयं चाग्निरिहैकरूपस्तस्माद् ऋतं सत्यमभिज्ञमाहुः ॥ १६ ॥
 अथापि वा पार्थिव एवसोऽग्निर्द्विधास्ति सूर्याग्निद्युतः स सत्यः ॥
 सोमान्वयादन्तरितस्त्वृतः स्यादवाचि सत्योऽयमृतोऽस्त्युर्दीचि ॥ १७ ॥
 रात्रिस्तद्वृतं स्यादिह चन्द्रमूलं सत्यं त्वहः स्यादपि सूर्यमूलम् ॥
 कृष्णं च शुक्लं तद्वनं च सत्यं रात्रिस्तद्वहश्चेति ततोस्ति सृष्टिः ॥ १८ ॥
 उभे अपीमे अहनी भवेतामहश्च कृष्णं ह्यहरर्जुनं च ॥
 पठन्ति कृष्णोऽहनि रात्रिशब्दं न कालमात्रे तु तयोः प्रयोगः ॥ १९ ॥
- ६ *मूर्तस्तु का जो द्विविधोऽग्निस्सोमप्रभेदस्तत्रापि शुक्लकृष्णौ ॥
 योऽग्निः स शुक्लस्तदहः प्रतीयात् सोमस्तु कृष्णः स हि रात्रिशब्दः ॥ १ ॥

* अहोरात्रे वा अग्नीषोमी । तमाहुर्विरूपः स्याच्छुक्लं च कृष्णं चाहोरात्रयो रूपेण । (कौ.
 भा. १०। ३) ॥

कौपीतकीया इदमित्थमाहुस्तावग्निसोमाविद् सूर्यचन्द्रौ ॥
 सूर्योऽग्निरूपो भुवनं विचष्टे सौम्यो निधिश्चन्द्र ऋतुं तनोति ॥ २ ॥
 *पूर्वापरं चरतो माययतीं शिशू क्रीडन्तीं परियातो अर्ध्वरम् ॥
 विश्वान्यन्यो भुवनाभिचष्ट ऋतुरन्यो विदधजायते पुनः ॥ ३ ॥

(मं. १० सू. ८५ ऋ. १८)

† नवो नवो भवति जायमानो अर्हां केतुरणमेत्यग्रम् ॥
 भागं देवेभ्यो विदधात्यायन् प्रचन्द्रमास्तिरते दीर्घमायुः ॥ ४ ॥
 ऋतोऽस्ति सोमः किल तत्र तत्र वृद्धिक्षयाभ्यां कुरुते विशेषात् ॥
 ऋतेग्निभागा ऋतवः पडेते भवन्ति सोमान्वयतारतम्यात् ॥ ५ ॥
 त्रयस्तु सोमक्षयतारतम्या वसन्तपूर्वा ऋतवो भवन्ति ॥
 सोमप्रवृद्धिक्रमतखयोऽन्ये सौम्यतंवस्ते शरदादयः स्युः ॥ ६ ॥
 ऋतेग्निभेदा ऋतवः पडेते संवत्सरस्यावयवा भवन्ति ॥
 संवत्सरो पार्थिव चान्द्रभेदाद् द्वौ सौरसंवत्सरगौ तु तौ स्तः ॥ ७ ॥
 ‡ द्वे ते चक्रे ब्रह्माण ऋतुथा विदुः ॥
 'अथैकं चक्रं यद् गुहां तदद्वातय हृद्भिः ॥ ८ ॥ (१० । ८५ । १६)
 अस्याः सृष्टिं प्रोक्तमिदं त्रिवक्रं संवत्सरात्मेति वदन्ति केचित् ॥

* पूर्वापरमिति । पूर्वं गच्छति सूर्यः तमनुचरति चन्द्रः । इत्यमेतावादित्यचन्द्रौ मायया स्व-
 प्रज्ञानेन पूर्वापर्येण दिवि चरतः तौ शिशू इवान्तरिक्षे-विहरन्तौ यज्ञं प्रतिगच्छतः । तयोरैक
 आदित्यः सर्वाणि जन्यजातान्यभिपश्यति । अन्यश्चन्द्रमा वसन्तादीनृतून् कुर्वन् पुनः पुन-
 र्जायते ॥ चन्द्रस्य हासवृद्धिसञ्जावात् तदपेक्षयैव पुनः पुनर्जायत इत्युक्तिः । तैत्तिरीयसंहिता-
 यामप्युक्तम् "चन्द्रमा वै जायते पुनः"—इति । ७ । ४ । १६ । यद्यपि सूर्यस्य ऋतुजनकत्वं लोका
 मन्यन्ते तथापि सूर्यस्यैकरूप्यादौ विशेषाद्भुवनकत्वं नास्ति चन्द्रमास्तु हासवृद्ध्यादि
 विशेषशालीस्वसंयोगवियोगाभ्यां सूर्याग्नी तारतम्येनातिरेकं सृजतीति तस्यैव ऋतुजनकत्वं
 वेद्यम् ॥ १ ॥

† नवो नव इति जायमानो वर्द्धमानः सन्नवो नवो भवतीति शुक्लपक्षाभिप्रायम् । अर्हां द्वादशानां
 तिर्थशानामुपलक्षकः सक्रमादुपसामग्रं सामीप्यमायातीति कृष्णपक्षाभिप्रायम् ॥ एवं द्वाभ्यां
 गतिभ्यामागच्छन् गतिं संमापयन् दर्शं च पूर्णमासे च देवेभ्यो भागं विदधाति । देवेभ्यो
 भागदाताच्च यजमानस्यायुः प्रतिरते प्रवर्द्धयति । अर्हां केतुरिति सूर्याभिप्रायं केचिद्धोजयन्ति
 तद् भ्रान्तम् । सूर्यो देवोमुपसं रोचमानां मर्यो न घोपामभ्येति पश्चादिति श्रुत्या सूर्य-
 स्योषः पृष्ठगतिप्रसिद्धेः । तस्मादयं संपूर्णो मन्त्रश्चन्द्रपरो द्रष्टव्यः । पूर्वापरं नवो नव इति
 मन्त्रद्वयं सूर्यायाः सावित्र्या अपार्थम् ॥ ८ । ३ । २३ ॥

‡ द्वे ते इति हे सूर्ये सावित्रि तव चन्द्रसूर्यात्मके द्वेचक्रे ऋतुषु विनिर्दिष्टे ब्राह्मणा जानन्ति ।
 अथैकं तृतीयं संवत्सरात्मकं चक्रं गुहायां यन्निहितमस्ति तन्मेधावित एव जानन्ति ।
 तस्य दुर्ज्ञेयत्वाद् प्रत्यक्षत्वात् ॥ एतदपि सूर्याया अपार्थम् ॥ मनोमयस्यानस इति ॥ "मनो
 अस्या अन् आसीद् घौरासीदुतच्छुद्धिः । शुक्रावनद्धाहावास्तां यदयात् सूर्यागृहम्"—इति
 सावित्र्योर्कर्मनसः शकटत्वं सूर्यचन्द्रयो रथवोदृत्वं प्रकल्पितं वैदितव्यम् ॥

मनोमयस्या न स एव वाऽन्यत् पृथक् त्रिचक्रं किमपीति चिन्त्यम् ॥६॥
 भूमार्गचक्रं खलु दीर्घवृत्तं तत् त्रीणि केन्द्राणि भवन्ति तस्मिन् ॥
 द्वे तूपपत्रे इह मासपट्टकान्मध्यं तृतीयं तु पृथग्चदूहम् ॥ १० ॥
 एतत् त्रिकेन्द्रं भवति त्रिचक्रं यदाह सूर्यो सवितुः सुतासौ ॥
 त्रिचक्रसंवत्सरमेतमेव न्यरूपयदीर्घतमा महर्षिः ॥ ११ ॥
 द्वादशप्रधयश्चक्रमेकं त्रीणि नभ्यानि उतचिकेत ॥

तस्मिन् सार्कं त्रिशता न शङ्कवोऽर्पिताः षष्टिर्न चलाचलासः ॥ १२ ॥

शंशाः स्थिरा अस्थिरतां भजन्ते वैषम्यतः प्रत्यहभूमिगत्याः ॥

वैज्ञानिकं चक्रमिदं न चाद्धा दृश्यं ततः प्राह मनोमयं तत् ॥ १३ ॥

६ ऋतून् पितृनादुरिमान् वसन्त ग्रीष्मादिकास्ते पितरो हि सौम्याः ॥

ऋतुप्रभावात् प्रकृतौ विकारा य आर्तवास्ते स हि सृष्टि कालः ॥ १४ ॥

अग्निर्धमो नाम परोस्ति कश्चित् सोऽग्नौ हि सोमान्वयरोधकः स्यात् ॥

सोमो यमासं निहिते शिवेऽग्नौ यावद्धुनस्तावदिहास्ति सृष्टिः ॥ १५ ॥

अग्निस्त्वहोरात्रिरयं स सोमो यमस्तु सन्धिर्न दिनं न रात्रिः ॥

अग्निर्द्वि सौम्यः खजतीह विश्वं तस्माद्द्वोरात्रजसृष्टिमाहुः ॥ १६ ॥

अध्यात्ममग्नौ यदि श्रोणिनेऽस्मिन् सोमो हुतस्तन्नरथीजरेतः ॥

चतुर्थुनाशीतिमितं तदस्मिन् सौम्यं सहस्तिष्ठति सप्तकोशम् ॥ १७ ॥

पिरण्डं तमाहुः समुहः शरीरे भूत्वा गुहुस्तत्र विलीयते च ॥

स्याद्वोजसे स्यान्मनसे विलीनं क्षेत्रज्ञ वर्ग्यास्तमदन्ति देवाः ॥ १८ ॥

यधुर्द्वरेताः प्रभवेत् तदेदं विद्यादधोरेतसि पूयते वा ॥

सुनस्तु पत्न्यां स विजायते वा पित्र्योयमात्मा स्वयमस्ति पुत्रः ॥ १९ ॥

सौम्यांशुपिरण्डे द्वित्रिधा विभागाः स्युः सूतवोऽन्ये पितरस्ततोऽन्ये ॥

सपिरण्डता सप्तसु वरूपेष्वप्राक्षीत् पुरादीर्घतमास्तमर्थम् ॥ २० ॥

* “पाकः पृच्छामि मनसाविजानन् देवानामेनानि हिता पदानि ॥

वत्से वृष्येऽधिसप्त तन्तून् विततिरे कवय श्रोतवाड” ॥२१॥ ऋ. सं. मं. १ । सू. १६४

* पाकः पृच्छामिति । पाको विशुद्धहृदयो निर्दम्भः सन्नहं मनसा अविजानन् अतिगहन-
 मिदं तत्त्वम् विज्ञातुमशक्नुवन् पृच्छामि । संदेहास्पदानि होमानि देवानां पदानि निहितानि
 निगूढानि सन्ति । ततः पृच्छामि । एकहायने वत्से इवास्मिन्नादित्ये अधिकं तायमानात् सप्त-
 सोमसंस्थान् यजमाना श्रोतवै तिर्य्यक् तन्तून् चैतुमिव वितन्वन्तिस्म । यद्वा सप्तसोम संस्था-
 रूपतिर्य्यकून्तुसन्तानाय सप्तच्छन्दांसि वितन्वन्निरमेति सायणोव्याचष्टे । अथ याज्ञिक-
 सोमसंस्थानामादित्यपरतया व्याख्यानं नातीव रोचते । याज्ञिकस्य दीर्घतमसो यज्ञविज्ञाने
 पूर्णनैपुण्यात् तद्विषयप्रश्लासामञ्जस्यात् ॥ वस्तुतस्तु वृष्यशब्दस्तरुणवचनः । तारुण्यं
 चापत्यप्रजनतायोग्यत्वम् । तादृशे वत्से संतानेऽधिकृत्य पित्र्यान् सप्ततन्तून् सप्तसहोभागान्
 सूत्ररूपेण स्वस्मिन्नुपपन्नान् पुनरोत्तवै पुत्रपीत्रादिवत्सप्तके सन्तननाय वितन्वन्तिस्म इत्येव
 साधीयानर्थः प्रतिपत्तव्यः । अथवा प्राणशरीरे निहितान्येतानि देवानामग्निसोमादीनां
 पदानि मनसा हृदयतोऽविजानन्त जानानः पाको बालकोऽहं कविभ्यः पृच्छामि । हे कवयः !
 यद्देवाः वृष्ये तरुणवत्सवैति वत्सेऽधिकृत्य प्रारभ्य सप्ततन्तून् श्रद्धासूत्राणि । श्रोतवै—उं
 पुनरप्रे तन्तुसंतानाय विततिरे । वृष्यो वृष्ययो वृष्ययोत्यादयः शब्दास्तरुणवत्सवत्य-

दैवं सहोयन्निहितं हि तस्मिन् पित्र्यं सहोऽप्योतमितीममर्थम् ॥

संक्षिप्तमादौ भगवान्महर्षिः स वामदेव्यो बृहदुक्तश्च ऊचे ॥ २२ ॥

✽ "महिम्न एषां पितरश्च नेशिरे देवा देवेष्वद्रुषुःपि क्रतुम् ॥

समविष्यत्रुक्षत यान्यात्वेपु रैषां तनूपु निविदिशुः पुनः॥२३॥ (श्र.सं.१०मं.२६सू.१४क.)

सहोभिर्विश्वं परिचक्रुर्मूर्जः पूर्वा धामान्यमितामिसानाः ॥

तनूपु विश्वामुवनानि येमिरे प्रासारयन्त पुरुष प्रजा अनु ॥ २४ ॥ (१०१ २६। ५)

द्विधा सूनवोऽसुरं स्वविदमास्थापयन्त तृतीयेन कर्मणा ॥

स्वां प्रजां पितरः पित्र्यं सह आवरेष्वद्रुक्षन्तुमाततम् ॥ २५ ॥ (१०१ २६। ६)

र्थं रुद्राः । तरुणो युवा पीत्रप्रभृत्यवस्थामिति प्राचां संज्ञा । अस्त्यं पीत्रप्रभृति गोत्रं
 जीवति तु वंश्ये युवेति पाणिनिस्मरणात् । तेन पीत्रप्रभृतिगोत्रंश्यामत्यजनकत्वं वक्त्रव्य-
 मिति सिद्धम् । वत्सः पुत्रः । पीत्रप्रभृत्याःयजनयोग्ये पुत्रे अधिकृत्य वितननमात्प्रधमित्यर्थः ।
 पुत्रे वितननं च न केवलं पुत्रस्वरूपमात्रसिद्धयर्थमेव, अपि तु पुत्रतोऽप्यग्रे पीत्रादिषु तन्तु
 संज्ञानाय चक्रिरे इत्याह-योतत्राप हृति सन्तवः संतानि तानि श्रद्धासूत्राणि पिचडावयव-
 द्रव्याणि । तत एवापत्यानां जननात् तत्तदाऽभ्यादयत्येवपि तेषु सप्तसु तन्तुशब्दः संतान-
 शब्दश्च बहुधा प्रयुक्तो दृश्यते वेदे इति बोध्यम् । अथवा-अविज्ञानम् अहं मनसा पाकः
 पवित्रो निर्दूषः पृच्छामि । कत्रयोऽग्निज्ञोमादयो देवाः सप्तानन्तूर सप्त प्रजा अधिभूय उपन्नपय
 सप्तप्रजासिद्धयर्थमोतवै उत्तरोत्तरं तन्तुसंज्ञानाय वक्त्रे पुत्रे निहितान्येतानि देवानां पदानि
 पितृदेवमयानि श्रद्धाद्रव्याण्ये वितेतिरे इत्यर्थः । बृहदुक्त्यादिमहर्षिसमाजे तादृशसापिह्य
 विज्ञानस्य प्रसिद्धयैऽपि तत्रये श्रुयमाण विशिष्याविज्ञानना दीर्घतमसा तादृशप्रश्नकरणेन
 स्वहृदयसरज्जभावोद्बोधनाच्चिःयात् । अत्र कत्र इति पितादितरोरस्था अग्रयो वा तादृश
 विद्याप्रकाशकाः बृहदुक्त्यादिमहर्षयो वेद्युभयथोपपादयितुं शक्यते । बृहदुक्त्यस्तु तमर्थ
 स्पष्टमाचष्टे—

✽ महिम्न-इति ॥ चनेत्यप्यर्थः ॥ अस्मात्पितरोपि एषां देवानां महत्त्वस्यैश्वरा अभवन् । देवत्वं
 प्राप्तास्ते पितरो देवेष्विन्द्रादिषु क्रतुं संक्रममधारयन् अपि च तानि तेजांसि समविष्यत्रुः
 संज्ञानान्यासूः यानि अत्विपुः=दीपयन्ते । एषां देवानां शरीरेषु पुनर्निविदिशुः पितरः ॥ १ ॥
 मदोयाः पितरः सहोभिर्वलैः सर्वै-लोकं पर्यक्रामन् । अन्यैरमितानि पूर्वाणि स्थानानि परि-
 च्छिन्दन्तः सर्वाणि भूतजातानि स्वशरीरेषु न्ययमयन् बहुप्रकारं च प्रजा अनुज्योतीष्युदकानि
 वा प्रासारयन्त । अस्मत्पितरः पूर्वोऽङ्गिरसः स्वसामर्थ्येन सर्वे लोकं व्याप्य पुरातनानि ग्रहन-
 क्षत्रादीनि परिच्छिद्य सर्वभूतानि नियम्य प्रजा अनुदकानि तेजांसि वा प्रसारितवन्त इत्यर्थः
 २ ॥ सूनव आदित्यस्य-पुत्रा अङ्गिरसः असुरं वल्यन्तं स्ववेदं स्वविदं स्वर्गां स्वर्गालम्भकं वा
 आदित्य-तृतीयेन-प्रजोत्पन्नान्प्रवेष्टुं कर्मणा । द्विप्रक्रमस्थापयन्ति-उदितं चास्तमितं
 च कुर्वन्ति । किञ्च पितरोऽङ्गिरसः स्वां प्रजासुत्याद्य विभ्यः सहः पितुरादित्यस्य वत्सं निकृष्टप्रजा-
 रूपेषु मनुष्येष्वस्थापयन् । यथा पित्र्य-धनं परिरक्ष्य पुत्रेभ्यः प्रयच्छन्ति तद्वत्तार्किकं तन्तुं प्रजां
 त्रिजनं कृतवन्तः । "प्रैर्यं ह्याततं-तन्तुर्यभजेति । प्रजोतन्तुं माव्यवच्छेत्सौरिति । तन्तुं तन्वाश्रिति
 मन्त्रन्यास्यायां-प्रजा वै-तन्तुरिति च-प्राहण्यवचनेभ्यस्तन्तुशब्दः प्रजायां-प्रवर्तते ॥
 (१ — — — १२-शिक्षोपनिषत्-१३-ऐ.ब्रा.३।११-) ॥ नौकया क्षोद उदकमिव,
 स्वस्तिभिः चैभैः सर्वाणि दुर्गाणि-दुर्गमानि-वा यथात्तितरन्ति तथा बृहदुक्त्यः स्वां प्रजां
 वाजिनं नाम सृत्तं-पुत्रं-स्वमहत्वेनावरेष्वन्यादिषु-परेषु-सूर्यादिषु श्रद्धादिति सायणो

नावा न क्षोदः प्रदिशः, पृथिव्याः स्वस्तिभिरतिदुर्गाणि विश्वा ॥

स्वां प्रजां बृहदुक्तो महित्वा ब्रह्मवद्वादापरुषे ॥ २६ ॥ (१०१ २६१७)

एषां वलानां पितरश्च देवाश्चापीशते ते समविव्यचुश्च ॥

क्रतुं च देवेष्वदधुः पृथक्स्थानेमान् प्रमीताः प्रविशन्ति पश्चात् ॥ २७ ॥

लोकान् सहोभिर्निखिलानटग्ति पूर्वाणि धामान्यमितानि मात्वा ॥

यच्छन्ति तन्वां भुवनानि तानि प्रसारयन्ते बहुधा प्रजाश्च ॥ २८ ॥

ये स्वर्विदो येऽव्यथ राक्षसा इति द्वैधाऽसुराः स्वर्विदशुक्लचन्द्रमाः ॥

मासेन सौम्याराच आत्मनि क्रमादाशरेते विशतिरष्ट चाहिक्राः ॥ २९ ॥

मन्त्रचतुष्टय व्याचष्टे ८ । १ । १८ ॥ वयं तु ब्रह्मः । महिम्न इति । एषां देवानां महत्त्वं पितरोऽपि समर्थन्ते । पितरोऽपि देवत्वं प्राप्ताः सन्तीति वा देववत् पितरोऽपि कर्म कुर्वन्तीति वा यत्र देवाः किञ्चित् कर्म कुर्युस्तत्र पितरोऽपि संसजन्ते इति वा तात्पर्यम् देवेष्वपि देवः इति क्रियां स्वीयं बलं विवेशयन्ति । सुत्यां नामाहुतियज्ञं वा जुह्वति । यत्र कश्चिद्देवः किञ्चित्कुरुते तत्रान्योऽपि देवः समासज्य स्वबलेन किञ्चित्सह कुरुते । अत एव देवकर्मसु चेत्रज्ञाद्यात्मकर्मसु पितरोऽपि भागिनो भवन्ति । अथवा पितरोऽपि देवा इति कृत्वा पितरः पितृभिः संसज्य कर्म कुर्वन्तीत्यर्थः । यद्वा अग्न्यादिदेवेषु भौतिकः सोमो हुषते स सुत्या यज्ञो भवति । किञ्चित्सह देवा एव देवरूपानेत्रं सोममयां पितृन् खाशोणितेऽनौ जुह्वति । न मनुष्या एव सोमं जुह्वति अपि तु देवा अपि देवेषु देवमयं क्रतुं जुह्वतीत्यर्थः । यानीति प्रकरणात् सहः कर्ति । यानि महानि पितृणां समविध्युः परस्परं सह संगम्य व्यक्रिमगच्छन् उदं अपि चात्यजीवनकालपर्यन्तम् अस्मिन् अदीच्यन्त प्रतिआसन्ते स्म । तानि आः ऊर्ध्वं केनचिःकालेन एवमेव पितृणां तनुषु सर्पिण्डाकरणवेलायां निविचिशुः सप्तानां पितृणां सहास्येकत्रीभूय पुत्रपौत्रादितन्तुरूपेणाभिभ्यक्तानि भूत्वा उत्तरराशौत्तरं तानि सहांसि पुनस्तेष्वेव पितृषु भांगशः प्रविशन्तीत्यर्थः । समं विव्यचुरिति वक्रव्ये कालदोषादनुस्वारपात् ॥ १५ ॥

सहोभिरिति । सहः शब्दः पुत्रपौत्रादिषु सूयमानं पिण्डावयवद्रव्यमाह । राजःशब्दो लोकावचनः प्रकृते पुत्रपौत्रादिसहापत्यशरीराभिप्रायः । पूर्वशब्दः पुत्रादिषु पिण्डभागाहुतेः पूर्वकालिकत्वं ग्राह । धामशब्दः पिण्डाभिप्रायः । अमितानि व्यवच्छेदरहितानि । तनुष्विति तनुशब्देन सप्तपट्पञ्चचतुस्त्रिद्वयकरूपाः पितृसंज्ञकाः पिण्डभागा विवक्षिताः । भुवनशब्देन जायमानाः सनुसंज्ञकाः पिण्डभागा गृह्यन्ते पुरुषेति बहुधार्थः । तेनायमर्थः । पत्नीशरीरे शुक्राहुतेः पूर्वकालिकानि सप्तपट्पञ्चादिव्यवच्छेदरहितानि पिण्डरूपाणि सप्तपट्टादिव्यवच्छेदव्यवच्छेदयन्तः पितरः सर्वं पुत्रपौत्रादि समापत्यशरीरं सहोभिः वीर्यैः परिचक्रमुः पर्याक्रामन् । तानि च भुवनानि पुत्रादिरूपेणोत्पद्यमानानि सनुसंज्ञकानि सहांसि तनुषु पितृशरीरेषु सप्तपट्टादिरूपेषु न्ययेमयन् । तन्नियतान्यकुर्वन् । एकविंशतिसप्तकेन पञ्चदशं पट्टकेन चैव जातं जातं भागं योनिशरीरं वदं तदधीनमकुर्वन् ॥ अचिद्धमूलाद्येव तानि भुवनानि सनुसहांसि प्रजाः सप्तपत्यान्यनुप्रासारयन्त, तच्च प्रसारणं नैकरूपम् अपितु कचिदधिकं कचिदल्पं कचिदत्यल्पमिति विशेषः द्विधासुनच इति । एकविंशत्यादि पिण्डभागेः सुतैर्जायमानाः पुत्रादयः तृतीयेन कर्मणा पुत्रोत्पादनरूपेण स्वर्विदमसुरं सौम्यसहोरूपं द्विधा आस्यापयन्त-आत्मनीनमेत्याज्यमन्यन् । सर्वनीथं त्याज्यमन्यन् । तत्रार्थं सप्तपट्पञ्चादिसंकलनयाऽष्टाविंशतिसंख्यम् । द्वितीयं त्वेकविंशति पञ्चदशादिसंकलनया पट्पञ्चाशत्संख्यम् । इत्थं कृत्वा पितरः स्वां प्रजामेकविंशतिभागरूपां, पिथ्यसहः पञ्चदशादि

नासाप्रमासाद्दृगैरथस्मैश्चन्द्रांऽशुचिन्दून् मृजतीदं देदे ॥
 पिण्डोऽष्टयुग्ं विंशतिरिन्दुमिस्नैरुद्गुग्ं चोद्गुग्ं विंशतिशाले ॥ ३० ॥
 तन्पिण्डसंगानवशाद्पर्यानुपमि तत्संतननं क्रमेण ॥
 पत्पेक्युग्ं विंशतिरस्य पुंशे नसाभ्युगात्मन्यनुयोगिन्मूत्रम् ॥ ३१ ॥
 पुत्राद्गताः पञ्चदशाम्यर्षात्रे पुंशे पदुक्ता अक्षुर्षागिन्मूत्रम् ॥
 पौत्रात्पौत्रे तु मुना दश स्युः पञ्चावशिष्टास्तु वसन्ति पौत्रे ॥ ३२ ॥
 पद्भ्येकशिन्दुकमतः परेभ्यः स्रुथाः कृताः सौतृषु चापरेऽस्तुः ॥
 तद्विधमेकः क्रमतोऽस्तिपिण्डः संतानितः सप्तसु पूर्येपु ॥ ३३ ॥
 सौम्यासुरा ज्ञानमगता द्विधा पुनः स्युः सूनवः स्युः पितरः पृथक्पृथक् ॥
 एकाधिका विंशतिरत्र सूनवः सतावशिष्टाः पितरो न सूनवः ॥ ३४ ॥
 पुत्रस्य चाभ्यात्मिर्हैर्काविंशती स्युः सूनवः पञ्चदशात्मनीद पद ॥
 पौत्रे पुनः स्युर्दशसूनवः परे पञ्चावशिष्टास्तु तदात्मनां गताः ॥ ३५ ॥
 पद् सूनवोऽथ यथ पद् सूनवोऽप्येकोऽथ सूनुः पितरोऽवशिष्टाः ॥
 इत्थं क्रमात् प्राणिनो पृथक्पृथक् ते सूनवस्ते पितरोऽसुरश्चरः ॥ ३६ ॥
 पञ्चाशदित्यं सहपद्भिरुत्तरैः सदांसि पित्र्याणि सहानुधेरेते ॥
 स्वतः पुनर्विंशतिरष्ट चाहिताश्चतुर्युताशीतिसदांसि तद्विदुः ॥ ३७ ॥
 तत्सूनवः पित्र्यसहः स्वकं सहोऽप्यास्थापयन्तीह सदास्थितं द्विधा ॥
 आत्माऽभुवद्विंशतिरष्ट च ध्रुवाः रसेषुभिः संततिनन्तव मिताः ॥ ३८ ॥
 चत्वारि कर्माणि भवन्ति तत्र द्वाभ्यां ग्रहस्तयाग उतापराभ्याम् ॥
 उत्पद्यजीवन् जनयत्यपत्याभ्युत्क्रम्य चन्द्रं विलयं प्रयाति ॥ ३९ ॥
 प्रजायते पित्र्यसहोभिरादितश्चन्द्राच्च गृह्णाति पृथक् सहः क्रमात् ॥
 पितुश्च चन्द्राच्च बहोभितानि स द्वाभ्यामुपादाय सदांसि जीवति ॥ ४० ॥
 अथ द्विधास्थापिततत्सहश्च यत् स्वीर्यसहः पित्र्यसहश्च तन्नुवत् ॥
 गौत्रेऽवरेष्वाततमादधुऽनुवत् सासन्ततिर्नाम वृतीयकर्म तत् ॥ ४१ ॥

भागरूपं चावरेषु पौत्रादिषु आततं तन्हुं वितायमानं मूत्रमादधुः । एतदेववृतीयं कर्म यत् स्वं सहः
 पित्र्यसहश्च समुचितरूपेणावरेषु पुत्रादिषु सप्तसु पुरुषेष्ववपति । चतुर्थेन तु कर्मणा पित्र्य सहः
 परेषु सप्तसु पुरुषेषु पित्रादिषु प्रत्यर्पयिष्यति । तदाह । पारमवारं गच्छन्त्या नाकया जलप्रवाहः
 मिव स्वस्तिभिर्जीवनसूत्रैरपाररूपायाः पृथ्व्याः पाररूपायाश्चान्द्रथाः प्रदिशश्चान्तरन्तो
 दुर्गाणि प्रवाहस्थानीयानि तीर्थानि बृहदुक्तयो नाम महानारम्भा महित्वा स्वमहिम्ना स्वां प्रजातेक-
 विंशत्यादि सूनुरूपावरेषु पुत्रादिषु सप्तपुरुषेषु पृथ्वीस्थानेषु तथा परेषु पित्रादिषु सप्तपुरुषेषु
 चन्द्रप्रद्विद्वेषुषु आदधुः । सौम्यसहसः पिण्डस्य सप्तविभागाः कारिचक्रालान् पृथिव्यां
 पुत्रादिषु तिष्ठन्ति, कारिचक्रालान् चन्द्रे पित्रादिषु तिष्ठन्ति नातः परं कुत्रापि तत्स्थितिः ।
 तदित्यं चत्वारि कर्माणि पितृणां व्याख्यातानि-पदपञ्चाशत्संख्यं पित्र्यसहः उपादाय
 जन्मग्रहणं प्रथमं कर्म ॥ १ ॥ अष्टाविंशतिसंख्यं नवीनं निर्जं सहोपदुपादुते तद्द्वितीयं कर्म ॥
 आभ्यां सहोग्रहणं भवति ॥ २ ॥ अथ पदपञ्चाशत्संख्यस्य सवनीयभागस्यावरेष्वाधानं
 वृतीयं कर्म ॥ ३ ॥ तथाष्टाविंशतिसंख्यस्यात्मनो नभागस्य परेष्वधानं चतुर्थं कर्मेति
 बोध्यम् ॥ ४ ॥

संतानितं सप्तविधं तदुत्क्रमात् पुनर्यदा ज्योतिरुपैति तन्निजम् ॥
 गोत्रेऽष्टमे सःतनितन्तुसंग्रहात् संपद्यते स्वात्मनि पूर्णतांगतम् ॥ ४२ ॥
 स पूरुपः प्रैति यदा तदानोमयं महांश्चन्द्रमसि प्रयाति ॥
 आसप्तमं पूरुपमत्र तिष्ठन् विमुच्यते संततिचन्द्रसूत्रैः ॥ ४३ ॥
 चन्द्रस्थसोत्प्वथ चन्द्रगः सन् प्रत्यर्पयेद् यर्हि तदेप लब्धैः ॥
 स्वैरष्टयुग्विंशतिविन्दुभिस्तैर्विच्छेन्नसूत्रः स भवेदपत्यैः ॥ ४४ ॥
 यतश्चतुर्थं किल कर्म धीयते संसृज्यते यत् त्रिषु पूर्वकर्मसु ॥
 भूतैः पृथिव्या तदितोऽतिमुच्यते नास्य प्रजातन्तुरिहास्ति चाततः ॥ ४५ ॥
 इत्थं पितृस्तोमगतिः सपिशडता परेषु सप्तस्वपरेषु चोदिता ॥
 भूतात्मदिव्यात्मयुजोऽन्तरात्मनःसौमस्य नातःपरतःस्थितिःक्वचित् ॥ ४६ ॥
 पाराद्वाराच्च तटात् प्रवाहं नावेव चान्द्रव्याः प्रदिशः पृथिव्याः ॥
 दुर्गाणि तीर्थैः स्थितिभिः प्रजासु सौम्योरसः स्वविंदिहासुरोऽस्ति ॥ ४७ ॥
 यथा तु चन्द्रात् पृथिवीमुपैति यथा पृथिव्याः शशिनं प्रयाति ॥
 एवं स्वकीयं च सहो नरस्यावरेषु चायाति परेषु याति ॥ ४८ ॥
 यदाततं सप्तसु पूरुपेषु श्रद्धानसूत्रं प्रवदामि तां नाम् ॥
 प्रत्यर्पणात्सोद्धियते तदासौ स्वयोनिमायाति जहाति यूथम् ॥ ४९ ॥

	सपिशडपूरुपाः	पिशडस्य सहांसि	अप- स्थानि	सन्तानाः	पिशडभाजः पूरुपाः पितरः	अपुत्रे पितृ- सहांसि	सपुत्रे पितृस- हांसि		
१	आत्मनि	२८	७	२१	७	वृद्धातिवृद्धप्रपिता- महस्य	१	१	०
२	पुत्रे	२१	६	१५	६	अतिवृद्धप्रपितामहरस्य	३	२	१
३	पौत्रे	१५	५	१०	५	वृद्धप्रपितामहस्य	६	३	३
४	प्रपौत्रे	१०	४	६	४	प्रपितामहस्य	१०	४	६
५	वृद्धप्रपौत्रे	६	३	३	३	पितामहस्य	१५	५	१०
६	अतिवृद्धप्रपौत्रे	३	२	१	२	पितुः	२१	६	१५
७	वृद्धातिवृद्ध प्रपौत्रे	१	१	०	१	आत्मनः	२८	७	२१
८	अष्टमे	०	०	०					
		८४	२८	५६			८४	२८	५६

* "अवः परेण पर एनावरेण यदा वत्सं विभ्रती गार्हत्यात् ॥
साकद्गौची कंस्विदर्धं परागात् करिवत् सूते न हि युधे अन्तः ॥ १० ॥

मं. १ सू. १६४ । ऋ. १७ ॥

एकखयः पद् दश किञ्च पञ्चदशैकविंशत्युदिता विभागाः ॥
स्युः सप्तमादव्युत्क्रमपूर्वपुम्भ्योऽष्टाविंशतिस्तु स्वगता विभागाः ॥ ५१ ॥
चतुर्युताशीतिमितैस्नदित्थं सौम्यैः सहोभिर्भ्रियते य आत्मा ॥
सोऽयं मर्हाश्चन्द्रमसो हि लोकाद्दुपेत्य योऽन्याकृतिभेदमेति ॥ ५२ ॥
प्रेत्येन्दुगश्चन्द्रमसर्तुधात्रा कौभीति पृष्टः प्रतिचक्रि चन्द्रम् ॥
विचक्षणः सोम इतोहि रेतो यदाभृतः सोह्मिहार्तवोऽस्मि ॥ ५३ ॥
नाक्षत्रिकद्वादशमासरूपः संवत्सरः सोऽस्ति पिता स गर्भे ॥
देहं विनिर्माति तदेवमर्थं कौपीतकीया भगवन्त आहुः ॥ ५४ ॥

† "विचक्षणाद् ऋतवो रेत आभृतं पन्चदशात् प्रसूतान् पिन्वयतः ॥
तन्मा पुंसि कर्तव्यैरपध्वं पुंसा कर्त्रा मातरि मानिपिन्वः ॥ ५५ ॥
स जायमान उपजायमानो द्वादश त्रयोदश उपमासः ॥
द्वादश त्रयोदशेन पित्रा सं तद्विदेहं प्रति तद्विदेहम् ॥ ५६ ॥
तन्म ऋतवो १ अमर्त्यव १ आरभध्वं तेन सत्येन ॥
तपसा ऋतुरस्मि, आर्तवोऽस्मि, कोऽसि त्वमस्मि ॥ ५७ ॥
यदस्ति किञ्चित् तदिदं समस्तं स्नेहश्च तेजश्च भवेद् द्विधैव ॥
आर्द्रं च शुष्कं च तदेतदाप्तं विद्यादहोराशत एव सर्वम् ॥ ५८ ॥

[शत. कां. ६। प्र. १। या. २। कं. २३]

यदस्ति तेजो यदिहास्ति शुष्कं तद्ग्निसूतं स च सूर्यमूलः ॥
तत्सोममूलं स च चन्द्रमूलः स्नेहो यदार्द्रं तदहश्च रात्रिः ॥ ५९ ॥
गायत्रिका ज्योतिरिदं ह्यहस्तत् पाप्मा तु रात्रिस्तम इत्येवेहि ॥
ज्योतिस्तद्ग्निसनम एष सोमस्नाभ्यामिदं विश्वमभिव्यनक्ति ॥ ६० ॥

इति आर्तवाधिकरणम् ।

* अग्नावाहुतिर्गौरूपेण स्तूयते—अवः परेणेति । आहुतिर्गौरूपा वत्सस्थानीयमग्निमवस्ता-
दधोदेशे परेण स्वरादेन परस्तादुपरिदेशे त्वनेनावरेण स्वपादेनाकूप्य विभ्रती सती सूर्यं
प्रत्युत्तिष्ठति । कद्गौची क्वातेत्यनिश्चयगमना सा गौः कं विभागमगच्छत् । कुत्र वा प्रदेशे
फलमुत्पादयति । इति न ज्ञायते । न होयं गौः सजातीयगोमध्ये, क्वचिद् दृश्यते इत्यर्थः ॥
अथवा सूर्यरश्मिरूपा गौरवत्सस्थानीयं यजमानं पूर्वेऽङ्गीत्या विभ्रती दिवं गच्छति । "तं
नयन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवासः"—इति श्रुतेः । इति सायणव्याख्या ॥

† विचक्षणादिति कौपीतकीयोपनिषदि श्रूयते । "असौ वै सोमो राजा विचक्षायरचन्द्रमाः"—
इति कौपीतकिब्राह्मणे ७ अध्याये १० कण्डिकायाम् (१२। ५ च) ॥ रेतः सोमः ।
(कौ. ब्रा. १३। ७) ॥

सप्ताहाधिकरणम् ।

शतापुथिव्यौ न पृथक् पुरास्तां पृथ्व्या समं द्यौश्च दिवा च पृथ्वी ॥

कालेन सौर्या अभवत् पृथिव्या अपत्यरूपा पृथिवीयमन्या ॥ १ ॥

यथा तु सूर्योऽपि च ते सहास्तामद्यापि ते यद्दृदिह स्थितेस्तः ॥

यथा च भूमावापि सूर्यवन्ते अन्ये सहस्तस्तदिहाजुवन्ति ॥ २ ॥

यत्सुज्यते तत् त्रिकमेव साकं ह्यन्नादमस्यावरणं तदन्नम् ॥

प्राणो मनोवागिति यत् त्रयं तत् संश्लिष्यते तेन विभाति सूर्यः ॥ ३ ॥

भूमिस्तु येयं पृथिवी पृथक्कस्या तत्रापि तद्वत् त्रयमेतदस्ति ॥

सूर्यो मनस्तत्र तु वाक् तदङ्गं वागेव पृथ्वी मन एतदङ्गम् ॥ ४ ॥

* सूर्ये स्थितानामभिधा अमीषां ज्योतिस्तु गौरायुरितिक्रमात् स्युः ॥

आवपनम् = मनः	मनः = ज्योतिः = द्यौः	↓ (सू.)	↑ द्यौः=द्यौः=मनः	अग्निः	तेजः	सूर्यः
अन्नादः = प्राणः	प्राणः = गौः = अन्तः	+	अन्तः=गौः=प्राणः	इन्द्रः	आपः	वायुः
अन्नम् = वाक्	वाक् = आयुः = पृथ्वी	↓ (पृ.)	↑ पृथ्वी=वाक्=वाक्	विरवे-	अन्नम्	अग्निः
				देवाः		

	अहानि	देवाः	अभिप्लवाः	इन्द्रांसि	स्तोमाः	पृष्ठानि	रूपाणि	रूपाणि
१	अहः	अग्निः	ज्योतिः	गायत्री	त्रिष्टुप् ६	रथन्तरम्	करिष्यत्	आयाति प्रयाति
२	अहः	इन्द्रः	गौः	त्रिष्टुप्	पञ्चदशः १५	बृहत्	कुर्वत्	स्थितम्
३	अहः	विरवे- देवाः	आयुः	जगती	सप्तदशः १७	वैरुपम्	कृतम्	समानोदकम्
४	अहः	अग्निः	वाक्	अनुष्टुप्	एकविंशः २१	वैराजम्	करिष्यत्	आयाति प्रयाति
५	अहः	इन्द्रः	गौः	पङ्क्तिः	त्रिणवः २७	शाकरम्	कुर्वत्	स्थितम्
६	अहः	विरवे- देवाः	द्यौः	अतिच्छन्दाः	त्रयस्त्रिंशः ३३	रैवतम्	कृतम्	समानोदकम्
७	अहः	श्रीः	श्रीः	श्रीः	श्रीः	श्रीः	श्रीः	श्रीः

* यत् तैत्तिरीयसंहितायाम्—“ज्योतिर्गौरायुरिति ज्ञाताः स्तोमा भवन्ति । इयं वाव ज्योतिः । अन्तरिक्षं गौः । असावायुः । एषेव लोकेषु प्रतिष्ठितानि (७ । २।४=७। ३। ६=७। ३। ५) इत्येवं ज्योतिषः पृथ्वीत्वमायुषस्तु शुलोकत्वमाख्यातं तत्सूर्यापेक्षया द्रष्टव्यम् । प्रतिपिण्डं स्तरेषु प्रथमादिषु पृथिव्यादिशब्दव्यवस्थानात् । सूर्यस्य हि स्तरेषु प्रथमस्य ज्योतिष्कान् तृतीयस्य आयुष्वादिरोधः ॥

भूमिस्थितानां तु पुनस्त्रयाणां वाग् गौरथद्यौरिति चाभिधाः स्युः ॥ ५ ॥
 ज्योतिर्मनः प्राण इहोच्यते गौरायुस्तु वाग्गस्ति यदस्ति सूर्ये ॥
 वागेव वाक् प्राण इहोच्यते गौर्मनस्त्विह द्यौरथदि चेत् पृथिव्याम् ॥ ६ ॥
 त्रिवृत्कृतं ज्योतिरिद्वाग्निरुक्लत्रिवृत्कृता गौरियमिन्द्र इष्टः ॥
 त्रिवृत्कृतायुस्त्विह विश्वदेवाः सहाधिदेवाः दिवि ते त्रयः स्युः ॥ ७ ॥
 त्रिवृत्कृता वागियमन्नमुक्लं त्रिवृत्कृता गौरुदिता इहापः ॥
 त्रिवृत्कृता द्यौरिह तेज उक्लं भूतानि तु श्रीणि भुवि स्थितानि ॥ ८ ॥
 यावन्मनस्नावदिहास्ति साद्यौः पृथ्वी तु सा स्यादिह यावती वाक् ॥
 द्यावापृथिव्योः पुनरन्तरीक्ष्यः प्राणस्तयोरेव च सोऽनुपक्लः ॥ ९ ॥
 सूर्यस्त्रिलोकीमय एव पूर्वं ह्यासीत् ततोऽभूत् पृथिवी त्रिलोकी ॥
 सूर्यो मनो वाग्ग पार्थिवोऽग्निः प्राणोऽन्तरीक्ष्यः पुनरत्र वायुः ॥ १० ॥

* एकपाद् द्विपदो भूयो विचक्रमे द्विपाद् त्रिपादमन्येति पश्चात् ॥

दिपाद् पदपदो भूयो विचक्रमे त एकपदस्तन्वं समासते ॥ ११ ॥

(अथर्व सं. १३। २। २) ॥

प्रस्थानभेदाच्च तदित्यमेते द्यावापृथिव्यौ त्रिविधे भवेताम् ॥

सूर्ये पृथक् ते पृथगेव पृथ्व्यां सूर्यश्च पृथ्वी च पृथक् तृतीये ॥ १२ ॥

परे च वीते अचरे च वीते द्यावापृथिव्यौ भवतः पृथक् ते ॥

इमे तृतीये तु विवाहितेते ते एव माता पितरौ भवेताम् ॥ १३ ॥

द्यौरेव सूर्यस्त्रिविधिः स उक्लो ज्योतिश्च गौरायुरिति प्रभेदात् ॥ †

* इति मन्त्रव्याख्यायां गोपये—“एकपाद् द्विपद इति । वायुरेकपात् । तस्याकारं पादः । चन्द्रमाद्विपात् । तस्य पूर्वपक्षपरपक्षौ पादौ ॥ आदित्यस्त्रिपात् । तस्येन लोकाः पादाः ॥ अग्नेः पद् पादाः । तस्य पृथिव्यन्तरिचं द्यौरापत्रोपधिवनस्पतय इमानि भूतानि पादाः । तेषां सर्वेषां वेदा गतिरात्मा” —इति सूर्यस्य अग्नेश्च संयन्धेन लोकत्रयाख्यानात् सूर्येऽपि त्रैलोक्य-मुपपद्यते पृथिव्यां चेति बोध्यम् । वायुरश्चन्द्रस्यात्यन्तं विक्रमते । इतरसर्वप्रहापेक्षया चन्द्र-स्यात्यन्तशीघ्रचारितया वायुसंचाराधिक्योपपत्तेः । वायुरश्चन्द्रे नारणाति केचिदद्यतना ग्राहस्तद-ज्ञानात् । वायोः सर्वाकाशपरिव्यापितया चन्द्रेऽपि संभवात् । वायुं विना चन्द्ररात्यसंभवाच्च ॥ चन्द्र आदित्वं पश्चात् परिक्रमते । पश्चादित्युक्त्वा सूर्यपरिक्रमणात् प्राक् पृथ्वीपरिक्रमणं कथ्यते । तदेव स्पष्टयति परवाक्येन द्विपादेति । चन्द्रः पृथिव्या अंधिकं विक्रमते पृथ्वी-मपरित्यज्यादित्यमभिक्रमते इत्यर्थः ॥ अग्निश्चन्द्रसूर्यास्त्रयोऽपि पिण्डा वायोः शरीरमुपाश्र-यन्ते । आकाशश्चत्वाद् वायुना पठ्याम्रियन्ते इति मन्त्रार्थः ॥

सूर्ये

ज्योतिः — गौः — आयुः
 अग्निः — इन्द्रः — विश्वदेवाः
 गायत्रं — त्रैष्टुभं — जागतम्
 तापः — प्रकाशः — उच्छिष्टे
 यज्ञः — वेदः — लोकः
 परिवारः — दृश्यता — भोग्यता
 वृहत् — वैराजम् — रैवतम्

† ऐतरेय ब्राह्मणोक्तं (१८ अ.) त्रैलोक्यं सूर्यापेक्षया द्रष्टव्यं नतु पृथिव्यपेक्षया । उत्तरस्थह इत्युक्तेः ॥
 ज्योतिर्गौरायुरिति स्तोत्रेभिर्भयन्ति—“अथ वै लोकोज्योतिः, अन्तरिचं गौः, असीं लोक आयुः । स एवैव उत्तरस्थहो ज्योतिर्गौरायुरिति त्रीत्यहानि” —इत्याद्यभिप्लवपठह-स्ताविका ऐतरेयश्रुतिरत्र द्रष्टव्या । (ऐ. ब्रा. १८ अ.)

ल्योतिस्तदग्निस्त्वथ विश्वदेवा आयुश्च गौरिन्द्र इति प्रविद्यात् ॥१४॥
 अग्निस्तु सर्वा अपि देवताः स्युः सर्वास्तथेन्द्रोपि च देवताः स्युः ॥
 विश्वे च देवा अपि देवताः स्युर्देवा हि ते ये दिवमाश्रयन्ते ॥ १५ ॥
 देवस्वरूपप्रतिपत्तिहेतुश्छन्दो विनैतेन न रूपसिद्धिः ॥
 गायत्रमग्नेरथ वैश्वदेव्यं स्याज्जागतं त्रैष्टुभमैन्द्रमिष्टम् ॥ १६ ॥
 तापोऽस्ति यावान् स तदग्निभागो यावान् प्रकाशः स तदिन्द्रभागः ॥
 तद्वैश्वदेव्यं तु यतोऽस्य भागाद् भूतानि भूत्वा वहिराभवन्ति ॥ १७ ॥
 यावास्तु तापोऽस्ति ततोऽस्ति यज्ञो यावान् प्रकाशोऽस्ति ततोऽस्ति वेदः
 भूतोद्भवो यावति सोऽस्ति लोकस्त्रिभिः सहस्यैरिदमेकवस्तु ॥ १८ ॥
 यावच्च तापोऽस्य चतुर्दिशं ते ब्रह्माः क्रमन्ते परिवार्य्य तावत् ॥
 प्रकाश एतस्य तु यावदस्ति प्रदृश्यते तावति सोऽवकाशे ॥ १९ ॥
 यो भूतभावप्रभवोऽस्य भागः सोऽद्येत यावत् स तृतीयभागः ॥
 * इत्थं त्रिरूपं त्रिविधं पुनः स्याद् भर्गो महश्चाथ यशस्तृतीयम् ॥ २० ॥

* "संस्थिते संस्थिते सवने वाचयति —" मयिभर्गो मयी महोमयियशो मयि सर्वमिति । पृथि-
 ष्येव भर्गो—ऽन्तरिक्ष एव महो द्यौरेव यशोऽव एव सर्वमिति ॥ १ ॥ अग्निरेव भर्गो वायुरेव मह
 आदित्य एव यशश्चन्द्रमा एव सर्वम् ॥ २ ॥ वसव एव भर्गो रुद्रा एव मह आदित्या एव यशो
 विश्वेदेवा एव सर्वम् ॥ ३ ॥ गायत्र्येव भर्गस्त्रिष्टुवेव महो जगत्येव यशोऽनुष्टुवेव सर्वम् ॥ ४ ॥
 प्राच्येव भर्गः प्रतीच्येव मह उदीच्येव यशो दक्षिण्यैव सर्वम् ॥ ५ ॥ वसन्त एव भर्गो व्रीषम्
 एव महो वर्षा एव यशः शरदेव सर्वम् ॥ ६ ॥ त्रिवृदेव भर्गः पञ्चदश एव महः सप्तदश एव यशः
 एकविंश एव सर्वम् ॥ ७ ॥ ऋग्वेद एव भर्गो यजुर्वेद एव महः सामवेद एव यशो ब्रह्मवेद एव
 सर्वम् ॥ ८ ॥ होतैव भर्गोऽध्वर्युरेव मह उद्गातैव यशो ब्रह्मैव सर्वम् ॥ ९ ॥ वागेव भर्गः
 प्राण एव महश्चतुरेव यशो मन एव सर्वम् ॥ १० ॥ स यदाह मयि गर्भं इति—पृथिवीमेवैत
 ल्लोकानामाह, अग्निं देवानाम्, वसुन्देवान् देवगणानाम्, गायत्रं छन्दसाम्, प्राचीं दिशाम्,
 वसन्तमृतूनाम्, त्रिवृतं स्तोमानाम्, ऋग्वेदं वेदानाम्, होत्रं होत्रकाणाम्, वाचमिन्द्रियाणाम् ।
 सवा एष दशधा चतुःसंपद्यते । दश च ह वै चतुर्विराजोऽक्षराणि । तं गर्भो उपजीवन्ति । श्रीवै
 विराट् । यशोऽन्नाद्यम् । श्रियमेव तद्विराजं यशस्यन्नाद्ये प्रतिष्ठापयति ॥ प्रतिष्ठन्तीरिदं सर्व-
 मनुप्रतिष्ठति ॥ गोपथश्च. पू. ५ प्र. ॥

भर्गो महो यश इति अभिप्रदानामहंज्योतिर्गवायुपामुच्छिष्टानि प्रवर्ग्याणि । उच्छिष्टाज्जिरे
 सर्वे इत्याथवंगश्रुतिः ॥

१ भर्गः	पृथ्वी	अग्निः	वसवः	गायत्री	प्राची	वसन्तः	त्रिवृत्	ऋक्	होता	वाक्
२ महः	अन्त- रिक्षम्	वायुः	रुद्राः	त्रिष्टुप्	प्रतीची	व्रीषम्	पञ्च- दशः	यजुः	अध्वर्युः	प्राणः
३ यशः	द्यौः	आदित्यः	आदित्याः	जगती	उदीची	वर्षा	सप्त- दशः	साम	उद्गाता	चतुः- श्रोत्रे
४ सर्वम्	आपः	चन्द्रमाः	विश्वेदेवाः	अनुष्टुप्	दक्षिणा	शरत्	एक- विंशः	ब्रह्म	ब्रह्मा	मनः
	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०

अग्निः स रूपेण यथा स वायुर्यथायमादित्य इमानि तद्वन् ॥
 वृद्धन् स वैराजस रंचतास्यान्थेतानि पृष्ठानि द्विवो भवन्ति ॥ २१ ॥
 आग्निं त्रयं त्रिष्वपि तसथापि ज्योतिःप्रधानं त्रितयं वृद्धन् स्यात् ॥
 वैराजमुत्पश्यति गोप्रधानं प्रधानमायुः खलु रंचते स्यात् ॥ २२ ॥
 शुक्रं च कृष्णं च फनीनिका चेत्येवं त्रिवृद्धशुरिदं यथास्ति ॥
 वृद्धत् स वैराजस रंचतास्यान्थेतानि पृष्ठानि तथा प्रविष्यात् ॥ २३ ॥
 शरीरवत् स्याद् वृद्धस्य पृष्ठं वैराजपृष्ठं तु निष्काम्यवत् स्यात् ॥
 स्याद्वापृषद् रंचतमस्य पृष्ठं प्रत्यर्थमित्थं भवति त्रिपृष्ठम् ॥ २४ ॥
 सूर्या अन्ताः प्रतिभाति तेषां संवत्सराः स्युः पृथगसृष्टान्तः ॥
 संवत्सरेऽन्यस्य न चान्यसंवत्सराः कदाचिन् प्रविशन्त्यमीषाम् ॥ २५ ॥
 येनावकाशेन पृथक्त्वमीषान्संवत्सरास्तद् वृद्धस्य पृष्ठम् ॥
 अन्तर्बृहत् तस्य परिस्रवं स्याज्ज्योतिर्मयं नाग्निरतो बहिः स्यात् ॥ २६ ॥
 वैराजपृष्ठं तु परिस्रवं यत् तद्गोमयं तेन परस्परस्य ॥
 संवत्सरेऽन्तर्निहितास्तु सर्वाः संवन्धमायान्ति पृथगदिवस्वाः ॥ २७ ॥
 परिस्रवं रंचतपृष्ठमन्यत् नेनाग्निताः सन्ति परस्परेण ॥
 भुनक्त्यर्सा द्यौरितरा दिवस्ता भुञ्जन्त्यमुं ता इतरा दिवोऽपि ॥ २८ ॥
 भर्गो महश्चाथ यशश्च मन्ये वीर्याणि चेतानि महिस्त पतान् ॥
 सन्ति प्रवर्ग्याणि च तानि तेषां प्रवृज्जनात् सृष्टय उद्भवन्ति ॥ २९ ॥
 ज्योतींषि देवा इह गोदुहस्ते गोपाश्च गावो रसभूमयः स्युः ॥
 प्रज्ञात्मकप्राण इहायुरादयः स निश्चयीर्द्वाकंहृदा ततः स्यात् ॥ ३० ॥
 मुनिर्दशैतश आयुस्त्वेर्धज्ञस्य तत्प्राहुरपातयामम् ॥
 य पतशोऽश्वस्तद्भिस्त्वो यस्तदाहुरायुर्गवि तत्रिविष्टम् ॥ ३१ ॥
 सम्यग् विजानाति यदैतशस्य प्रलापविद्यां सहिगां शतायुम् ॥
 जुर्थात् सहस्रायुमिमं मनुष्यं जीवेन्मनुष्यः स हि यावदायुः ॥ ३२ ॥
 देवास्त्रयोऽग्नौ वसवोऽष्टरुद्रास्त्वेकादशैते पवनेऽथ सूर्ये ॥
 ते द्वादशादित्यगणः स्युरेवं द्वावश्विनौ चाथ परे विकाराः ॥ ३३ ॥
 देवास्त्रयस्त्रिंशदिभेऽथ गावोऽर्जुन्यः सहस्रप्रमिता इह स्युः ॥
 प्रत्येकमायुर्वृहती सहस्रप्रमाणमायाति मनुष्यदेहे ॥ ३४ ॥
 गा अध्रतिष्ठंश्शितानि त्रिंशत्त्रिंशच्च देवा वसवोऽग्निमुष्याः ॥
 गास्तावतीर्वायुपराश्च रुद्रा आदित्यवर्गा अपि तावतीस्ताः ॥ ३५ ॥
 एका तु याऽसामवशिष्यतेऽन्या सा कामधेनुः सकलार्थदात्री ॥
 संवत्सरात्मा प्रथमा तु सैका प्रजक्षिरेऽन्यास्तत एव सर्वाः ॥ ३६ ॥
 गौर्योनिरम्भांसि ततः प्रजक्षिरे देवा मनुष्याः पितरोऽपुरा इति ॥
 दुहन्ति चत्वार इभे च गोरसान् पिबन्ति जीवन्ति च तैरसैरिभे ॥ ३७ ॥
 रसाश्चतुर्वाऽन्नरसान् पडाहृष्टादयः प्राणरसाः पृथक् स्युः ॥
 सूनादयो मूलरसा अनेके रङ्गादयो लोहरसा भवन्ति ॥ ३८ ॥
 आपोऽम्बुतक्षारैर्मुंराघृतं मधु वैध्यम्लैर्तिकं लुवरः कंदुस्तथा ॥
 सूतोऽभ्रकं गन्धकं एवमादयो रसास्तु गोभ्योऽहरहः स्वान्ति हि ॥ ३९ ॥

एभ्यः स्रवद्भ्योऽखिलगोरसेभ्यः सर्वे पदार्थाः प्रभवन्ति पृथ्व्याम् ॥
ज्योतींषि चायूषि च सर्वदेवा गा एव ता नित्यमिहाश्रयन्ते ॥ ४० ॥
गौः प्राण एषां विद्युतिं तमाहुः प्राणो न येषां विद्युता न ते स्युः ॥
अध्यास्ततस्ता यदि ताहताः स्युर्ज्योतींषि चायूषि हतानि च स्युः ॥ ४१ ॥
आत्माखिलानामयामिन्द्र एष व्युच्छिद्यते चेन्न तदायुरस्ति ॥
न ज्योतिरास्ते त्रियते स सद्यस्तस्मादियं गौरभिरक्षणीया ॥ ४२ ॥
ब्रह्मसूर्यसमं ज्योतिर्द्यौः समुद्रसमं सरः ॥
इन्द्रः पृथिव्यै वर्षीयान् गोस्तु मात्रा न विद्यते ॥ ४३ ॥
संख्यानमित्थं तु गवां प्रजापतिः प्रत्याह तद्वस्तु गतिव्यपेक्षया ॥
परानुरोधेन तु तास्वनेकधा संख्यां विदुस्त्रित्तरयः परेऽपि च ॥ ४४ ॥
ज्योतिर्मयो गोमय एवमायुर्मयस्तदित्थं त्रिविधः पृथक् स्यात् ॥
संवत्सरस्तस्य विभक्तयः स्युः पृथक्विधा एव पृथग्विधस्य ॥ ४५ ॥
* संवत्सरोऽयं किल देवचक्रं परिस्रवं तत्तद्भज्रवं च ॥
त्रिधा विभिनं तु परिस्रवं स्यात् त्रिभिर्दशैकं तदभिज्ञं स्यात् ॥ ४६ ॥
† देवास्त्रयोऽश्वदवन्त्यमुंभिन् ज्योतिर्मये तस्य विभक्तयः षट् ॥
भवन्त्यहान्येव हितानि विद्योत् क्रमात् त्रिवृत्पञ्चदशादिकानि ॥ ४७ ॥
ज्यहादवस्तात् पडेहान् स्तुवन्ति यत् ततः क्रमात् पञ्च भवन्ति राशयः ॥
द्विधाविभागात्पुनरत्र मध्यमं स्तुवन्त्यहस्तेन च षट् विभक्तयः ॥ ४८ ॥
त्रिवृत् ततः पञ्चदशोथ सप्तदशैर्काविशौ त्रिणवस्ततः स्यात् ॥
अन्त्यस्त्रयोऽश्व इति क्रमेण स्तोमाहि पृष्ठयाः कथिताः पडेते ॥ ४९ ॥
रथन्तरं यच्च बृहद्विरूपं वैराजकं शाकरैवते च ॥
एतानि सामानि भवन्ति पृष्ठान्धेभिर्हि पृष्ठयानि कृतानि तानि ॥ ५० ॥

* 'देवचक्रं वा एतत् परिस्रवं यत् संवत्सरः । तदमृतत्वम् । तस्मिन्नेतत् षट्त्रयमन्नाद्यं-
श्राम्याश्च पशव आरण्याश्च । श्रोपधयश्च वनस्पतयश्च । अप्सु चरं च परिस्रवं च । तद्देवाःसमाख्या
सर्वान् लोकान्तु परिस्रवन्ते-देवलोकं, पितृलोकं, जावलोकमिममपोदक्रमनिनलोक, मृतवामानं
वायुलोकमपराजितमिन्द्रलोकमधिदिशं, वरुणलोकं प्रदिवं, मृत्युलोकं रोचनं, ब्रह्मण्यो लोकं
नाकं सहस्रं लोकानाम् । तद्यदभिप्लवमुपयन्ति संवत्सरेमेव तद्यजमानाः समारोहन्ति'

(कौ. ब्रा. २० । १)

† "त्रयोऽश्वद्वै देवाः-अष्टौ वसवः, एकादशरुद्राः, द्वादशादित्याः, प्रजापतिश्च वषट्कारश्च"

(ऐ. ब्रा. २।१।३७)

"त्रयोऽश्वद्वै सोमपा देवताः-याः सोमाहुतीरन्वायन्ताः । अष्टौ वसवः, एकादश रुद्राः,
द्वादशादित्याः, इन्द्रो द्वात्रिंशः । प्रजापतिश्चयोऽश्विः ॥" त्रयोऽश्वद्वै पशुभाजनाः ॥ ता
उभय्यः प्रीता भवन्ति । इन्द्राग्नी चै सर्वे देवाः ॥ (कौ. ब्रा. १२।६) ॥

बृहच्च वैराजकरैवते च त्रीण्यत्र पृष्ठानि दिवः प्रविद्यात् ॥
 रथन्तरादीन्परणि तानि त्रीण्येव पृष्ठानि भवन्ति पृथ्व्याः ॥ ५१ ॥
 बृहन्ति तु त्रीणि मनांसि विद्याद् रथन्तरादीनि भवन्ति वाचः ॥
 एकैकमेपां तु रथन्तराणामैकैकमन्येष्वतिमन्यते तत् ॥ ५२ ॥
 त्रिधा च भूमिः पृथिवी यथाद्यौर्वाग् गौरथ द्यौरिति भक्तयोऽस्याः ॥
 वाचो हि भूतानि च पञ्चगावः कृष्णा अथ द्यौरिह भूतदेहाः ॥ ५३ ॥
 देवा मनुष्याः पितरोऽसुराश्चेत्यम्नांसि तु या इह संप्रतीयात् ॥
 आपोऽमृतक्षारसुरादयो ये रसाश्च भूतानि तु तानि विद्यात् ॥ ५४ ॥
 देवाश्च भूतानि च सृष्टयः स्युर्भूतेषु देवाः समधिष्ठिताः स्युः *
 अमुत्र देवा इव भूतसंघा इहोल्बणाः सन्ति तिरस्त्रतोऽन्ये ॥ ५५ ॥
 आमुष्मिका वा पुनरैहिका वा विपर्ययन्तेऽपि परस्परेण ॥
 अन्योन्यमेपां परिवर्तनं यत् स्वाभाविकं स्यादपि कृत्रिमं तत् ॥ ५६ ॥
 देवस्वरूपप्रतिपत्तिश्चेत्तुश्छन्दो विनैतेन न रूपसिद्धिः ॥
 वाचामनुष्टुप् हि गवां तु पङ्क्तिर्ध्वामतिच्छन्द इति स्मरन्ति ॥ ५७ ॥
 यो भूतभावः प्रथमः स भागो बृहद्श्यते यावद्यं द्वितीयः ॥
 तापस्तृतीयस्तमभिप्रपुं भौमोऽग्निरूर्ध्वं ज्वलिति प्रसह्य ॥ ५८ ॥
 यावत् स आद्यः स इहान्नभागः पश्यन्ति यावद्भुवमाप यताः ॥
 तेजः परस्ताच्च तृतीयभागः संस्था पृथिव्यां सुविपर्ययेण ॥ ५९ ॥
 लोकः पुरस्तात् परतोऽस्ति वेदो वेदाच्च यज्ञोऽहरहः प्रवृत्तः ॥
 पृष्ठान्यथ त्रीणि रथन्तरं च वैरूपमूर्वा अपि शाकरं च ॥ ६० ॥
 अमुत्र पश्यामि यथा त्रिधा कृतानिहापि पश्यामि तथा त्रिधा कृतान् ॥
 अन्यानि रूपाण्यपि च त्रिधा त्रिधा सर्वत्र पश्यामि तदन्वयादिव ॥ ६१ ॥

* इयं वाचरथन्तरमसौ बृहत् (तै. सं. ३। १। ७) ।

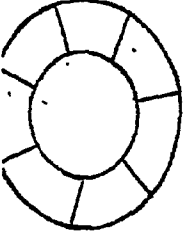
गायत्री च त्रिष्टुप् चेति सप्तपदा शकरी । (तै. सं. २। ६। २)

उभे बृहद्ग्रन्तरे भवतः । इयं वाच रथन्तरम् । असौ बृहत् । आभ्यामेवैनमन्तरेति । वाचश्च मनसश्च । प्राणाद्यापानाद्य । दिवश्च पृथिव्याश्च । सर्वस्माद्विज्ञाद् वेद्यात् ॥ (तै. ब्रा. १। ४। ६)

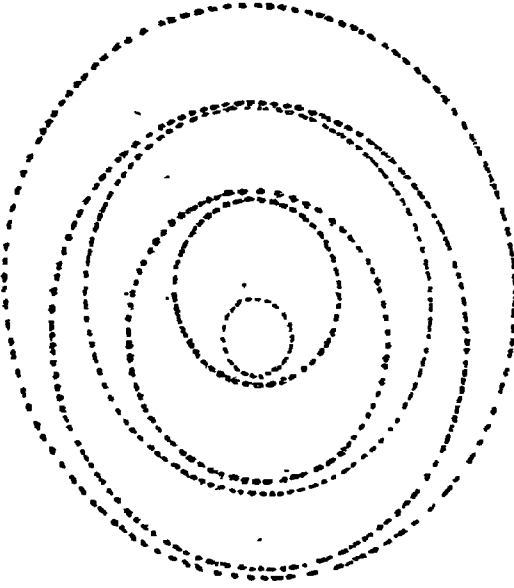
यद्वै रथन्तरं तद्वैरूपं, यद् बृहत् तद्वैराजम् । यद्रथन्तरं तच्छाकरं, यद् बृहत् तद्वैवतम् । (ऐ. ब्रा. १७ अ.) । बृहच्च वा हृद्मग्ने रथन्तरं चास्तां । वाक् च वैतन्मनश्चास्ताम् । वाग्-वैरथन्तरं मनोबृहत् । तद् बृहत्पूर्वं ससृजानं रथन्तरमत्यमन्यत । तद्रथन्तरं गर्भमघत्, तद्वैरूपमसृजत । ते द्वे भूत्वा रथन्तरं च वैरूपं च बृहदत्यमन्येताम् । तद्बृहद्गर्भमघत्, तद्वैराजमसृजत, ते द्वे भूत्वा बृहच्च वैराजं च रथन्तरं च वैरूपं चात्यमन्येताम् । तद्रथन्तरं गर्भमघत्, तच्छाकरमसृजत । तानि त्रीणि भूत्वा रथन्तरं च वैरूपं च, शाकरं च, बृहच्च वैराजं चात्यमन्यत । तद्बृहद्गर्भमघत् । तद्रैवतमसृजत । तानि पद् पृष्ठान्यामयः (ऐ. ब्रा. १९ अ.)

† सृष्ट्याद्भूता ज्योतिष्मन्त आग्नेयाः प्राणाः देवाः ॥ १ ॥ चन्द्रोद्भूता ज्योतिष्मन्तः सौम्याः प्राणाः पितरः ॥ २ ॥ पृथ्व्युद्भूतास्तामसाः प्राणा असुराः ॥ ३ ॥ मनुष्यादिशरीरोद्भूतास्तामसाः प्राणा मनुष्या गन्धर्वा वा । जीवानां मनुष्याः । मृतानां गन्धर्वाः ॥ ४ ॥ निर्विशेषाः स्वतः संभूता नित्याः प्राणा ऋषयः ॥ ५ ॥

तृतीय पृष्ठे

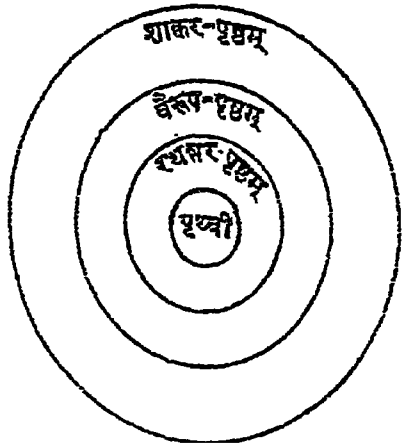

	कालः	वैगनी	शोण	हिरण्य	पीत	हरित	नील	काल
अग्निः								
सोमः								
	पीत	हरित	नील	कालः	वैगनी	शोण	हिरण्य	

४० पृष्ठे

४२ पृष्ठे

आयाति चार्वाग् भवति प्रयाति पराग् भवत्येतद्विष्टैकरूपम् ॥
 अथ द्वितीयं स्थितमस्ति रूपं यस्मै न चार्वाक् न पराक् प्रपत्तिः ॥ ६२ ॥
 रूपं तृतीयं चलतां समानोदकं न चेत् पृष्ठपुरोगतिः स्यात् ॥
 रूपत्रयं यद् यद्यि तद्वदेव त्रयं प्रविद्यात् पृथिवीविभागे ॥ ६३ ॥
 अथो करिष्यत् प्रथमं स्वरूपं कुर्वत्पुनर्मध्यममस्ति रूपम् ॥
 कृतं तदन्त्यं तदिदं त्रिधा यद्विचयेतत्पृथिवीविभागे ॥ ६४ ॥
 अतुत्रयं चाग्निरुते वसन्तो ग्रीष्मोऽथ वर्षा ऋतुरेव शुक्लः ॥
 अतुत्रयं तत्क्षयकृत् शरद्वा हेमन्त एवं शिशिरः स कृष्णः ॥ ६५ ॥
 प्रातस्त्र मध्यन्दिनमत्र सायं त्रीण्येव लोके सवनानि सन्ति ॥
 घातं च तादृश्यमथो जरा वा सर्वत्र सन्ति त्रिविधा अवस्थाः ॥ ६६ ॥
 अयं च लोकोऽथ यदन्तरिक्षं ह्यसौ च लोकस्त्रय एव लोकाः ॥
 याचन्ति चैवं भिविधानि लोके सर्वाणि चाङ्ग्राणमनःकृतानि ॥ ६७ ॥
 आमुष्मिकारयेवमिह त्रयाणि त्रयाणि तद्वत्पुनरैहिकानि ॥
 पर्द्धस्त्वहोमिर्वर्द्धधाद् विधाता यत्सप्तमं तत्र न हृत्यमासीत् ॥ ६८ ॥
 महाव्रतं वा यदि चाऽविवाक्यं स्यात्सप्तमं चाहरिदं भवेच्छ्रीः ॥

* ऐतरेयब्राह्मणस्य विशाध्यायादारभ्येतत्प्रकरणं द्रष्टव्यम् ॥ पितृडास्त्रिविधाः—

स्वज्योतिषः परज्योतिषः अज्योतिषः । स्वज्योतिषां सूर्यादीनां त्रीणि पृष्ठानि—वृहत्, वैराजं,
 रैवतमिति । पृष्ठत्रयं साहस्रमुच्यते । तृतीयपृष्ठपर्यन्तं सूर्याद् त्रिजातिका अर्थाः संपृक्ताः
 संचरन्ति ज्योतीषि च, गावश्चायूपि च । अहान्येतान्याभिप्लवाख्यानि प्रत्यहं पञ्चपृष्ठास्तोमाः—
 त्रिवृत् पञ्चदशैकविंशत्रिण्यत्रयस्त्रिंशः । ६ । ११ । २१ । २७ । ३३ । त एव पञ्च देवाः अग्नि-
 वाय्वादित्या इति त्रयोऽज्योतिषः वैश्वदेव्यं वैद्युतमिति द्वौ सोमौ । तावेव चन्द्रविगाख्यौ सोमौ ॥
 सोहस्य चायं सर्वा नाम प्रजापतिः । तस्य त्रयो भागाः—अग्निरुक्लः सप्तदशः वपट्कारश्च ।
 साहस्रस्य प्रभृतिरनिरुक्लः, मध्यः सप्तदशः, अवसानो वपट्कारः ॥ तच्छरीरे त्रेधा देवाः
 ज्योतीषि च गावश्चायूपि च । ज्योतिर्मया आग्नेयाः, गोमया ऐन्द्राः, आनुमंया वैश्वदेव्याः ॥
 अग्निः सर्वा देवताः, ऐन्द्राः सर्वा देवताः, विश्वेदेवाः सर्वा देवताः । त्रिवृद्गर्गिण्यत्ररुक्लः ।
 पञ्चदशेन्द्रैष्टुभः । एकविंश आदित्यो जागतः त्रिण्यवः सोम आनुष्टुभः । त्रयस्त्रिंशः सोमोऽ-
 तिच्छन्दाः ॥ अष्टौ वसवोऽग्निरिति गायत्रः । एकादश रुद्रा ऐन्द्रा इति त्रैष्टुभः । द्वादशादित्या
 आदित्य इति जागतः । वसुभिः संभूता द्वादशादित्या वसुमया अष्टविंशिका भवन्ति ते चान्द्र-
 ज्योतिर्मया विश्वेदेवा भास्वरचन्द्राः । वसुप्राधान्यादष्टाक्षर आनुष्टुभः । दिक् सोमस्सतिच्छन्दाः
 इति देवच्छन्दाः ॥ एवमज्योतिषां पृथिव्यादीनामपि त्रीणि पृष्ठानि—रथन्तरं वैरूपं शाकरमिति ।
 पृथ्वी साहस्रमेतत् । तृतीयपृष्ठपर्यन्तं पृथ्वीतस्त्रिजातिका अर्थाः संचरन्ति—वाग् गौः घौ-
 रिति । अहान्येतान्याभिप्लविकानि । अभिप्लवश्चक्रपरिवर्तनम् । एकेनाहोरात्रेण संवत्सरेण चैषां
 परिवर्तनं भवतीत्याभिप्लविकत्वम् ॥ प्रत्यहं पूर्ववत् स्तोमाः, देवाः, देवगाणाः, छन्दांसि च ॥
 पञ्चस्वपि स्तोमेषु अग्नेः परिस्थितिविशेषो ऋतव उच्यन्ते । त्रिवृत् स्तोमेषु अग्नेर्वावो वसन्तः ।
 पञ्चदशान्ते ग्रीष्मः । एकविंशान्ते वर्षाः ॥ अतः परमग्नेः शीर्ष्यतेति शरद्भावः । त्रिण्यवाहूर्ध्व-
 मग्नेर्होतवाद्देमन्तः । एकैकस्य ऋतोर्द्वांससत्यहानि भवन्तीति पञ्चर्तवः ॥ अग्नेरेव शरद्देमन्त-
 भाषो सोमो भुवते ॥ अह्नामन्यस्मिन्नर्थे संक्रमणं सवनं तत्रेधा—प्रातः माध्यन्दिनं तृतीयं चेति ।
 प्र्वृत्तिः, स्थिरीभावेनोपभोगः, निवृत्तिक्रमश्चेति । प्रवेशः, पूर्णाक्रमणं, वहिष्कारश्चेति ॥

आस्मिन्नहन्धेव हि भोग्यवस्तु समृद्धिमागात् कृतकृत्य आत्मा ॥ ६६ ॥
 सप्ताहतः पूर्णमभूदितार्थं तत्सृष्टिकर्मणि वदन्ति केचित् ॥
 दशाहतस्तु प्रवदन्ति चान्येऽन्ये द्वादशाहेन वदन्ति तद्वत् ॥ ७० ॥
 दिवं व्यहेणाथ भुवं व्यहेण व्यधात् तदित्थं पडहः स पृष्टयः ॥
 छन्दोमनाज्ञा तु पशंस्यहेण सृष्ट्वा कृतार्थो दशमेऽहनि स्यात् ॥ ७१ ॥
 अस्याः पृथिव्या उपरिस्थिता ये दूर्वाचनौपध्यचलालयाद्याः ॥
 ये जन्तवः पृथिनवदत्र दृष्टा विधात्पशंसंस्तान् क्षितिलोमभूतान् ॥ ७२ ॥
 एषां प्रसृष्टिः पृथिवीप्रसृष्टेभिन्ना तदित्थं प्रथमं विधाय ॥
 द्यावापृथिव्यौ तत एव पश्चात् पशुस्थवाकुप्राणमनांसि चक्रे ॥ ७३ ॥
 ये प्रायणीयोदयनीयभूतौ द्वौ चातिरात्रौ पृथगत्र सृष्टौ ॥
 प्रारम्भकालोऽप्यवसानकालस्तौ द्वादशाहप्रतिपूरकौ स्तः ॥ ७४ ॥
 एकेन चाह्ना दशभिस्त्वहोभिः शतेन चाह्नां च सहस्रेण ॥
 अन्यान्यसृष्टीरसृजद्विधाता सर्वं सहस्रेण तु वत्सराणाम् ॥ ७५ ॥
 सृष्टिप्रभेदात् तदित्थमह्नां भवन्ति ते ते बहवः प्रभेदाः ॥
 तथाप्यहोरात्रकृतैव सृष्टिः सर्वा बभूवेति हि निर्विवादम् ॥ ७६ ॥

सं.	अहानि	अहर्ना- मानि	देवाः	छन्दांसि	स्तोमाः	पृष्ठानि	रूपाणि	रूपाणि
१	अहः	ज्योतिः	अग्निः	गायत्री २४	त्रिवृत् ६	रथन्तरम् १	करिष्यत्	एति-प्रेति
२	अहः	गौः	इन्द्रः	त्रिष्टुप् ४४	पञ्चदशः १५	बृहत् (१)	कुर्वत्	स्थितम्
३	अहः	आयुः	विश्वेदेवाः	जगती ४८	सप्तदशः १७	वैरूपम् २	कृतम्	समानोदकम्
४	अहः	वाक्	अग्निः	अनुष्टुप् ३२	एकविंशः २१	वैराजम् (२)	करिष्यत्	एति-प्रेति
५	अहः	गौः	इन्द्रः	पङ्क्तिः ४०	त्रिणवः २७	शाकरम् ३	कुर्वत्	स्थितम्
६	अहः	द्यौः	विश्वेदेवाः	अतिच्छंदाः ५२	त्रयस्त्रिंशः ३३	रैवतम् (३)	कृतम्	समानोदकम्
७	अहः	श्रीः	श्रीः	श्रीः	श्रीः	श्रीः	श्रीः	श्रीः

॥ इति सप्ताहाधिकरणम् ॥

यज्ञाधिकरणम्

त्रैलोक्यमन्तर्भवतीह यस्मिन्स्तत्पारमेष्ठ्यं पद्मगध्यतिष्ठत् ॥

* प्रजापतिस्त्रैतु वितायमानं त्रयीमयं यज्ञ इति प्रतीयात् ॥ १ ॥

[शत. ४ कां. ४ प्र. ८ ब्रा.] तै. ब्रा. १ कां ४ प्र. ६ अ.

प्रजापतेर्यत्प्रथमं स्वरूपं तच्चानिरुक्तं हि ततो निरुक्तम् ॥

स्यात्तन्त्रतुर्धा प्रथिमरूपीक्षे मूलं च सत्यं च पशुं च यज्ञम् ॥ २ ॥

प्राणा इमे तत्र गतास्तु वाचस्तेजांसि ते उपोतिपि मानसे स्युः ॥

एतं त्रयः संमिलित्वा इहात्मा प्रजापतिः स प्रथितः स यज्ञः ॥ ३ ॥

प्राणो मनो वागिति मूलरूपं वागेव सत्यं द्विविधं तदिष्टम् ॥

लोकाश्च वेदाश्च पृथक् त्रयस्ते मर्त्या नु लोका अमृता नु वेदाः ॥ ४ ॥

लोकः।—यद्भूर्भुवः सास्तदियं त्रिलोकी स्थौल्याच्च सौक्ष्म्याच्च ततोऽपि सौक्ष्म्यात् ॥

पृथ्व्यन्तरिक्षद्युधिमागतोऽपि स्थौल्याच्च सौक्ष्म्याच्च ततोऽपि सौक्ष्म्यात् ५ ॥

भूरादिकं तत् ऋकमन्तरस्तः पृथ्व्यादिकं स्यात्तु बहिर्बहिस्तत् ॥

स्थूलेन तु स्थूलमथातिसूक्ष्मेणोहातिसूक्ष्मं समतामुपैति ॥ ६ ॥

यावद्दधनं तत्पृथिवीस्वरूपं तेजो धूरूपं प्रतपत्स्वभावम् ॥

यत्स्पन्दते यत्पवने तदन्तस्तदन्तरिक्षं त्रिषु लोकयन्ते ॥ ७ ॥

वेदाः।—संमो यजुश्चेत्यथ सामऋक् च रथन्तरं नाम बृहच्च तद्वत् ॥

विद्यात्रयीयं प्रथते तदन्नं ताः प्राणकल्पा अमृताहि वाचः ॥ ८ ॥

विद्यात्रयी साम यजुश्च ऋक् च त्रयां हि भूतान्यखिलानि सन्ति ॥

[शत. १०।३।१]-

त्रयीन्तु विद्यामिह सत्यमाहुः तत्तायते सत्यमितो हि यज्ञात् ॥ ९ ॥

[शत. ६।४।२]

वेदत्रयी वागियमस्ति सर्वा वेदास्त्रयो यावति तावति स्यात् ॥

प्राणात्मयज्ञोऽयमथास्य योनिर्यज्ञस्य वेदास्त्रय आशयश्च ॥ १० ॥

† यज्ञो हि वेदाशय एव योनिवेदत्रयस्येत्यथवा वदामः ॥

विद्या त्रिधातुस्त्रिव्यमाशयेऽस्मिन् शेते त्रिधातुस्तत एव यज्ञः ॥ ११ ॥

[शत. ५।४।७]

वेदैर्हि यज्ञं तनुते यजुर्भिस्त्वग्नेऽथ ऋग्भिस्त्वथ सामभिस्तु ॥

यज्ञस्य रूपं क्रियते त्रयस्ते वेदास्त्रयीरूपमथैव यज्ञः ॥ १२ ॥

वेदत्रयी वागियमस्ति तत्र प्राणः स वाचैव तथा त्रिलोकीम् ॥

उत्पादयन् विक्रमते त्रिधातौ त्रिविक्रमो विष्णुरतः स उक्तः ॥ १३ ॥

* प्रजापतिर्षा एव वितायते यज्ञः । तै. ब्रा. १ । ४ । १ ॥

† यज्ञो वै विष्णुः । स देवेभ्य इमां विक्रान्तिं विचक्रमे वेपामियं विक्रान्तिः । इदमेव प्रथ-
मेन पदेन पस्पार । अथेदमन्तरिक्षं द्वितीयेन । दिवमुत्तमेन । एतावन्ने वैप एतस्मै विष्णुर्यज्ञो
विक्रान्तिं विक्रमते ॥

दिवं महोक्थेन महाव्रतेनान्तरिक्षमाप्नोद्दिममग्निना च ॥
 पृथ्वी चितोऽग्निर्मेहदुक्थमस्ति न द्यौःन्तरिक्षं तु महाव्रतं स्यात् ॥ १४ ॥
 यावन्महोक्थं सन्नृचां समुद्रो महाव्रतं साम समुद्र एषः ॥
 अग्निस्त्वमीपां यजुषां समुद्रस्त्रयः समुद्रा इह देवलोकाः ॥ १५ ॥
 छन्दांसि तानन्वथ तानि चानु लोकाश्च लोकाननु चायमात्मा ॥
 एकैक आत्माऽयमतः शरीरी पृथक् समुद्रैः कियते समुद्रः ॥ १६ ॥
 यज्ञेषु यज्ञः स्रवतेऽधिरूढो देवेषु देवोऽहरहःसु तद्वत् ॥
 यथाहिकं मासिकमेप संवत्सरो यथाहानि महाव्रतं तत् ॥ १७ ॥
 चायुश्च पञ्चाधिगतोऽस्ति देवान् महत्तदुक्थं प्रतिपादयामः ॥
 आख्यायतेऽशीति वशान्महोदथं तत्रायमर्को ध्रुवमग्निरास्ते ॥ १८ ॥
 अर्चन् महोक्थे चरतीह सोऽर्कोशीतिं स आप्नोति ततोऽयमात्मा ॥
 अशीतिरर्जं य इहान्नभोक्ता सोऽर्कः स उत्तिष्ठति नित्यमुक्थान् ॥ १९ ॥
 प्रजापतिर्योवदयं पुरासीद् भूतानि भूत्वा स वभूय रिक्तः ॥
 प्राणा हि यावन्त इमान्यभूवन् भूतानि भूतेष्वयुतामगुस्ते ॥ २० ॥
 प्रजापतिः सोऽशयद्व पृथ्वी भूतस्ततस्तं दिव एत्य देवाः ॥
 संभृत्य तद्भूतरसं हि तेजस्तेनाभिपज्यन् स महानवर्ति ॥ २१ ॥
 संवत्सरं यत्परिपच्यतेत्रं महद्भूतं तत्सम आपुरस्मै ॥
 इन्द्रः प्रजेशः स महास्ततोऽभून् तस्य व्रतं तद्धि महाव्रतं स्यात् ॥ २२ ॥
 महाव्रतं यत् तदहः प्रसिद्धं तदन्नमंद् वृहतीसहस्रम् ॥
 अशीतयस्ताः प्रभवन्ति ताभिर्महोक्थमाख्यायत इत्यवेहि ॥ २३ ॥
 प्रत्येकमाहुर्वृहतीषु पदत्रिंशदक्षराण्येव तदक्षरं तु ॥
 विराडिद्वाग्निः स दशाक्षरः स्यात् त्रीण्यत्र तत् पष्टिशतान्यहानि ॥ २४ ॥
 प्राणो हि तस्माद् वृहतीसहस्रात् संपद्यमानात् परतोऽस्ति सोऽयम् ॥
 प्रशामयो ब्रह्ममयोऽथवा स्यात्स देवतत्माऽप्यथवाऽमृतात्मा ॥ २५ ॥
 अग्निर्यजुः स्यादिह चीयते यो वयोविद्योऽत्रौ गरुडः सुपर्णः ॥
 अङ्गानि चास्येह वयोविधानि संवत्सरोनाम प्रजापतिः सः ॥ २६ ॥
 स संस्यते तस्यरसोऽप्र मागान्महत्तदुक्थं प्रतिपादयामः ॥
 रसं तमस्याप्यनुयात्यृचा च साम्ना च भूयो यजुरेति चाग्रे ॥ २७ ॥
 लोके विलोके न महाव्रतं तत्राद्धा विलोके महदुक्थमेतत् ॥
 अग्निं तु पश्यामि सप्य आत्मा रसस्तु भूर्वाग्निमपात एते ॥ २८ ॥
 ऋक्सामयोरत्र यजुःष्वपीतिर्यजुस्तदाश्रित्य हि ते भवेताम् ॥
 उत्पद्यते यत्र यजुर्नवीनं तत्रक् च सामापि नवे भवेताम् ॥ २९ ॥
 सूर्ये त्रयो तावदुदाहरामो यन्मण्डलं भाति महत् तदुक्थम् ॥
 यहीप्यतेर्षितु महाव्रतं तद् यन्मण्डलेऽस्मिन् पुहपोऽस्ति सोग्निः ॥३०॥
 "ऋग्भिः पूर्वाह्नि दिवि देव ईयते यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अन्हः ॥
 "सामवेदेनास्तमये महीयते वेदैरग्न्यस्त्रिभिरेति सूर्यः ॥ ३१ ॥
 (तै. सं. ४ । ३ । ११. भाष्ये श्रुतिः)

इत्येवमन्यैर्यदुदाहृतं प्राक् तत् कल्पनामात्रमसारमुक्त्वा ॥
 वेदैरशून्यास्त्रिभिरेव सूर्यः प्रातश्च सायञ्च दिवा च नक्षत्रम् ॥ ३२ ॥
 प्रत्येव विद्या तपतीयमेवा यो मण्डलेऽस्मिन् पुरुषः स मृत्युः ॥
 यद्दीप्यतेऽर्चिस्त्यमृतं तद्देतन्नत्वेप मृत्युम्रियतेऽमृतस्थः ॥ ३३ ॥
 “अन्तरं मृत्योरमृतं मृत्यावमृतमाहितम् ॥
 मृत्युर्विवस्वन्तं वस्ते मृत्योरात्मा विवस्वति” ॥ ३४ ॥
 तद्विपस्तत्पुरुषस्य चैतद्यन्मण्डलं सा भवति प्रतिष्ठा ॥
 उपधे महत्येव महाव्रतं स्यादग्निश्च सर्वत्र तथेति विद्यात् ॥ ३५ ॥

अग्निर्द्विधाऽस्त्याहवनीय एकः प्राणश्चित्तेऽग्नौ सति धीयतेऽग्निः ॥
 यश्चीयतेऽग्निः सद्दिवाग् यजुर्यत् स पुरुषोऽस्मिन् पुरुषाश्च सप्त ॥ ३६ ॥
 सत्वार आत्मा पुरुषा अथ द्वौ पक्षावधकः पुरुषोऽस्ति पुच्छम् ॥
 तैः सप्तमिथैः पुरुषः स एकः प्रजापतिः श्रीभिरमुख्य शौर्यम् ॥ ३७ ॥
 ऋक्सामयोर्नात्कमणं कदाचित् ते नात्रमन्यस्य तयोश्च नात्रम् ॥
 अग्निस्तु वागन्नमतः स गच्छत्युत्क्रम्य तृप्तिं कुरुते परस्य ॥ ३८ ॥
 धित्तस्य वाचश्च य उत्तरोत्तरिक्रमः स यज्ञो मत ऐतरेयके ॥
 मनोऽस्ति चावो मनसोऽदित् वागियं प्राणस्य यज्ञस्य हि ते सुवर्तनी ॥ ३९ ॥
 खेभ्यः पराङ्गवाहितचैत्ततेजो रुद्धं विरुद्धं चरदस्तिताधीः ॥
 अस्तित्वधीकल्पकवस्तुधर्मो वेदोऽथ वेदोद्भवहृदि यज्ञः ॥ ४० ॥
 सोमोऽमृतं सोम विना कृतं नखं सोमेन सोमो यदि हन्यते वलात् ॥
 तस्मिन् सहस्यग्निरुद्देति सोमजो यतः सहो यज्ञमिमं प्रचक्षते ॥ ४१ ॥
 • अग्नौ कृतोऽग्नित्वमुपैति सोमः स चाग्निरुद्धान् म्रियते स सोमः ॥

(बृहज्जाबालोप. २ ब्रा.)

अग्निश्च सोमश्च विपर्ययेते यतो मिथो यज्ञमिमं वदामः ॥ ४२ ॥
 प्रजापतिस्तायत एष यज्ञः प्रजाः प्रजातास्तत एव सर्वाः ॥

(तै. ब्रा. १।४।६)

यज्ञं तमेवान्वखिला इदानीमपि प्रजायन्त इति ब्रवीमि ॥ ४३ ॥

(शत. ४ का. ४ प्र. ८ ब्रा.)

प्रजास्तु देवा वसवोऽष्ट रुद्रा एकादश द्वादश चादितेयाः ॥
 द्यावापृथिव्यौ च तदित्यमेते देवास्त्रयस्त्रिंशद्भे प्रसिद्धाः ॥ ४४ ॥
 प्रजापतीन्द्रौ च वषट्कृतीन्द्रौ प्रजापतिः सोऽनु वषट्कृतिर्वा ॥
 अहश्च रात्रिश्च तथाश्विनौ वा द्यावापृथिव्यौ च मतानि षोढा ॥ ४५ ॥

* अग्नेरमृतनिष्पत्तिरमृतेनाग्निरेधते । अत्र एव हविः क्लृप्तमग्नौपोमात्मकं जगत् ।
 ऋष्वशक्रिमयः सोमो ह्यधः शक्रिमयोऽनलः ॥ ताम्यां संपुटितं तस्माच्छश्वद्विश्वमिदं जगत् २
 अग्निरुर्ध्वं भवत्येव यावत्सौर्यं परामृतम् ॥ यावदग्न्यात्मकं सौम्यममृतं विसृजत्यधः ३
 अतएव हि कालाग्निरवस्त्राच्छक्रिरुर्ध्वगा ॥ यावदादहनश्चोर्ध्वमधस्तात्पावनं भवेत् ४
 आधाराशक्त्यावधृतः कालाग्निरयमूर्ध्वगः । तथैव निम्नगः सोमः शिवयाक्रिपदात्पदः ५
 बृहज्जाबालोपनिषदि द्वितीयब्राह्मणम् ।

अग्ने तु देवा अपि यतियास्ते सर्वेऽपि पुराणाः सप्तशतं दृष्टासन् ॥
 तेषामतिष्ठावतया जयः प्रागग्नीन्द्रसूर्या अभवन् प्रतीताः ॥ ४६ ॥
 भ्राजस्तु सूर्ये समभूद्ध्येन्द्रे त्वोजोऽथ वर्चः समभूदिदाम्नौ ॥
 तैरेव वीर्यैरभवन्नतिष्ठावानः पृथक् तेऽपिलक्षदेवमुत्थाः ॥ ४७ ॥
 अग्निश्च यज्ञे प्रथमोऽस्त्यमीषां धिष्णुस्तथैषां परमो निविष्टः ॥
 तावग्निविष्णु भवतोऽन्त्यतन्वौ यज्ञस्य देवास्तु तदन्तरे स्फुः ॥ ४८ ॥

[ऐ. ब्रा. १।१।१] [शत. ८।३।७।१६]

सर्वे त्रयस्त्रिंशदिमे तथैकं रूपं प्रकुर्वन्ति प्रजापतिः सः ॥
 इत्थं चतुस्त्रिंशद्मुख्य यज्ञस्यैताः खलु षषाष्टतयो भवन्ति ॥ ४९ ॥

[शत. ४।४।८]

यज्ञस्य पर्वाणि च यज्ञतन्वक्षीना भवन्नेति स तागमानः ॥
 प्रजापतेरप्यनिरुक्तरूपस्येदं निरुक्तं भवति स्वरूपम् ॥ ५० ॥

* इन्द्रोऽनिरुक्तः सहि गर्भचारी सर्वो षषदकार इतोऽयमन्धः ॥

† असौ तु चौक् पदभृतवस्तदेषु स्थितं त्वमुं प्राद षषदपदेन ॥ ५१ ॥

ऐ. ब्रा. २१। ऐ. ब्रा. ११। ६ ॥

त्रिभ्यः परस्तादपि पद च पद न सर्वाङ्गमन्धत् त्विति भक्षयः पद ॥
 स्तोमैः षडङ्गा कियते तु या जागोगर्भिता चौपठियं षषदस्यात् ॥ ५२ ॥

शत. १।५।५।२१

प्राणो मनश्चेत्युभयं तु वाचोऽन्तःस्थं ब्रह्मन्त्यो इति साभ्यतेतोः ॥

प्राणोऽयमुः स्याद् इदं मनः स्यात् तद्गार्गीना वागियमसित चौपद् ॥ ५३ ॥

वाक् सा मकारेण नियुज्यते चेत् तथोमिति स्यादिति यज्ञसंज्ञा ॥

स्थूलो मकारोऽणुरन्तरङ्गोऽणीयानकारश्चिभिरोमिति स्यात् ॥ ५४ ॥

‡ कौपीताकिः प्राद विना मकाराशोकारमात्रं प्रणवं प्रतीयात् ॥

ओश्रावयेत्यादिषु तत्प्रतीतेरथावसाने समकार पयः ॥ ५५ ॥

* षषदकारो धे गायत्रियै शिरोऽचित्तमत् । तस्यै रसः परापतत् । तं तृणरपतिरुपागुनात् । सा शित्तिपृष्ठा यशाऽभवत् ॥ १ ॥ यो द्वितीयः परापतत् । तं मिधावस्यागुपागुनीताम् । सा द्विरुपा यशाऽभवत् ॥ २ ॥ यस्त्वृतीयः परापतत् । तं विश्वेधेया उपागुहत् । सा अणुरुपा यशाऽभवत् ॥ ३ ॥ यश्चतुर्थः परापतत् । पृथिवीं प्राविशत् । तं तृणरपतिरभ्यगुभात् । शरतोनाथे भोगायेति । स उक्षयशः समभवत् ॥ ४ ॥ यज्ञोदितं परापतत् । तद्गुहउपागुनात् सा रीरी रोहिणी यशाऽभवत् ॥ (उक्षयशोऽर्थधीर्यो तुपभः) ॥ यो रसः पृथिवीं प्राविशत् ततः खदिरादयो वृक्षा अभवन् ॥

† सर्वे चौगिति करोति । वाग् धे षषदकारः पठिति । षषतयो धे षष् । शत. १।५।५।२१ ॥ एतरेके प्रा. । अ. ११ । अं. ५-६ ॥ असौ पाप या पृत्तयः पद । एतमेव तदणुत्पान-दधाति । देवपात्रम् वा एतद् यद्दृषदकारः ॥ ११ । ५-६ ॥

‡ कौपी. प्रा. ११ अ. । ५ कं. ॥

युञ्जीत काम्ये प्रणवं प्रयोगे कामः प्रजा चेदमकारमेव ॥
 कामः प्रतिष्ठा यदि तर्हि मान्तं कौपीनकीये विदुरित्थमेके ॥ ५६ ॥
 मध्येतु शस्त्रेऽनुवचस्यपोत्थं विशुद्ध एव प्रणवः प्रयोज्यः ॥
 अथावसाने मकृतावसानः कौपीनकाया अपि चेत्यमाहुः ॥ ५७ ॥
 वा वाक् प्रतीकः प्रणवेन पृक्तो वीरेप वाक् प्राणमनोमयोऽर्थः ॥
 सूर्यः स संवत्सरमध्यवर्ती संवत्सरः पद् त्मृतवः स वीपद् ॥ ५८ ॥
 प्राणो मनश्चेत्युभयो वकारो मनः परप्राणमिहाविति स्यात् ॥
 मध्याधिकारे परितो विकारे यज्ञ विभागाः पड्डिमे स वीपद् ॥ ५९ ॥
 इत्थं प्रसिद्धेन तु देवपात्रं वीपद् पदेन प्रतिपादयन्ति ॥
 सर्वेऽपि देवा इह यत्र देवे स्थिता वपद्कारमिमं वदन्ति ॥ ६० ॥
 देवा हि संवत्सर एव सोग्निः तस्मिन् विभागा ऋतवः प्रसिद्धाः ॥
 स्तोमाश्च तस्माद् ऋतवः पडेते सांवत्सरं रूपमिदं प्रतिष्ठा ॥ ६१ ॥
 धारन्तरिक्षे तदिदं पृथिव्यां पृथ्वीयमपस्वाप इमास्तु सत्ये ॥
 तद् ब्रह्मणि ब्रह्म तपः प्रतिष्ठं ताः पद् प्रतिष्ठा इह वाचि वीपद् ॥ ६२ ॥
 ऐ. ब्रा. ११।६ ॥

इमाः प्रतिष्ठा अनु सर्वमसिन् प्रतिष्ठिनं वास्त्वदमेकमेकम् ॥
 ओस्थामिमां वाचमिमेऽध्यतिष्ठन् देवाश्च देवान् पश्मः स आत्मा ॥ ६३ ॥
 प्राणोऽप्यपानोऽपि च वागपीमे युक्ता वपद्कार इति प्रविद्यात् ॥
 श्रोजः सहश्चेति समृद्धिहेतु उभे वपद्कारतनू भवेताम् ॥ ६४ ॥
 ऐ. ब्रा. ११।७ ॥

वज्रश्च धामच्छुद्धयं ऋ रिक्छेत्थं वपद्कार इह त्रिधा स्यात् ॥
 वज्रः स उच्चैर्बलितः शनैश्चेद्रिक्लः स धामच्छुद्धयं समश्चेत् ॥ ६५ ॥
 ऐ. ब्रा. ११।८ ॥

वसुंश्च रुद्रानपि चादितेयानिन्द्रं वपद्कारमपि ब्रवन्ति ॥
 देवास्त्रयस्त्रिंशदिमे समेता मर्त्येऽमृतास्तैरिदमस्ति मर्त्यम् ॥ ६६ ॥
 यदस्ति किञ्चित् तदिदं हि रूपं तच्चामृतं यद्धवमृतं तदस्ति ॥
 एतद्धि मर्त्यं न विनामृतेन मर्त्यं न मर्त्यं न विनाऽमृतं स्यात् ॥ ६७ ॥

प्राणा हि देवाः प्रति यज्ञमेते समानशब्दा अपि मित्रभिन्नाः ॥
 य एक यज्ञेऽन्नभुजः प्रतीतास्तेऽन्नानि चान्यत्र भवन्ति यज्ञे ॥ ६८ ॥
 प्राणस्य चान्नस्य च तद्बदूर्जोऽन्योन्यग्रहोऽन्योन्यसमुद्भवश्च ॥
 स्यात्कर्मणा येन स यज्ञ उक्तो यज्ञा हि यज्ञात् प्रभवन्ति सर्वे ॥ ६९ ॥
 प्राणं तमन्नादमिहाग्निमाहुर्यदन्नमाहुयत एव सोमः ॥
 सोमो हुतस्त्वर्कं प्रभवेत् ततोऽन्यः प्राणो भवेद्दन्नमथोर्कं च तद्भत् ॥ ७० ॥
 प्रजापतेः अस्ततनोर्हि मध्याहुत्काम्यतोऽन्नैर्ग्रहणं यतोऽस्ति ॥
 प्राणस्ततोऽन्नेन भवेद्गृहीतः स एवहि प्राणिति योऽन्नमत्ति ॥ ७१ ॥
 अन्नं यदोका मति वा तदानीं प्राणेन गृह्णाति तदन्नमस्मिन् ॥
 प्राणेन पश्यामि ततोऽन्नमात्तं य एवहि प्र णिति सोऽन्नमत्ति ॥ ७२ ॥

ऊर्गं वा यदोक्तामति तामगृह्णात् ताभ्यामुभाभ्यामत एव ताभ्याम् ॥
 अस्त्यूर्गं गृहीता य इहाभ्रमत्ति स प्राणितोद्योर्जयतीदमेतम् ॥ ७३ ॥
 प्राणान्नयोस्तक्रमणेऽप्यगृह्णाद्भ्रूँव ते तेन च ते गृहीते ॥
 ऊर्जायमेवोर्जयतीह लोके स एव हि प्राणिति सोऽभ्रमत्ति ॥ ७४ ॥
 अन्योन्यतस्तानि ततो गृहीतान्येकत्र सन्त्यात्मनि संनिपत्य ॥
 तदधमस्मिन् प्रतिपद्यमानं सर्वेऽपि देवाः स्युरनुप्रपन्नाः ॥ ७५ ॥

“इहै स प्राणोऽभवन्महान् भूत्वा प्रजापतिः ॥

भुजो भुजिष्या वित्वा यत् प्राणान् प्राणयत् पुरि ॥ ७६ ॥”

प्रजापतेर्नेश्यति यावद्दुत्कमे संस्कुर्वते तावदिदं दिवौकसः ॥
 तन्मध्यतः सर्वमिदं हितेऽद्भुः प्राणं तथार्घं च तथोर्जमीदृशीम् ॥ ७७ ॥
 अग्नौ चितेऽग्निस्तु निर्धीयते यः प्राणः स वाचि प्रतितिष्ठतीह ॥
 स गार्हपत्याहवनीयधिष्यात्मको विराडग्निरिहास्ति यज्ञः ॥ ७८ ॥
 इदं शिरोऽत्रैव तु ह्ययतेऽन्नं देवेभ्य एभ्यः शिरसि स्थितेभ्यः ॥
 यज्ञो हि देवान्नमतः स यज्ञो यद्भयते तेन परोऽस्ति यज्ञः ॥ ७९ ॥
 यत्किञ्च पश्यामि स एव सर्वो यज्ञः पृथग्वस्तुतयास्ति सिद्धः ॥
 प्रत्यर्थमिद्धाग्निपु ह्ययतेऽन्नं देवेभ्य एभ्यो हि ततोऽस्ति सोऽर्थः ॥ ८० ॥
 सूर्यश्च यज्ञः पवनश्च यज्ञो योऽग्निः स यज्ञः पुरुषोऽस्ति यज्ञः ॥
 न कापि लोके तदहं विलोके वस्त्वस्ति यत् किन्तु न सोऽस्ति यज्ञः ॥ ८१ ॥
 अहर्निशं तायत एव यज्ञः संतिष्ठते चाहरहर्नियुद्धके ॥
 स्वर्गस्य गत्यै किल यज्ञमेतं यज्ञेन च स्वर्गमुपैति नित्यम् ॥ ८२ ॥
 स्वर्गश्च संवत्सरमध्यवर्ती यद् भाः परं दीधितिमएडलान्तः ॥
 स्वर्गः स एवाहवनीय एको वेदाः समुद्रा इति वा त्रयः स्युः ॥ ८३ ॥

वेदिः प्रसिद्धा भवतीह यज्ञे पश्चार्द्धमस्या अनुगार्हपत्यः ॥

पूर्वार्द्धमन्वाहवनीयकुण्डः स्याद्दक्षिणे तत्र च दक्षिणाग्निः ॥ ८४ ॥

स एव सर्वोऽपरगार्हपत्यो वेद्यन्तमन्वर्हति पश्चिमं सः ॥

अन्यस्तु तत्राहवनीयकुण्डः प्राच्यां तयोर्मध्यगता च वेदिः ॥ ८५ ॥

वेद्यां च दर्भाः प्रभवन्ति कुण्डे वेधमानि देवा इह ऋत्विजः स्युः ॥

वैवोऽयमात्मा यजमान उक्नो ह्यन्नं पुरोडाशवपाज्यसोमाः ॥ ८६ ॥

मध्येऽग्निधिष्याग्नय इत्थमेते दशाग्नयो नाम विराट् स एकः ॥

योऽग्निस्तु तत्राहवनीयनामा तस्मिन् समस्ता इह देवताः स्युः ॥ ८७ ॥

यथा शरीरं पुरुषेऽस्ति वेदिः शिरस्तु तत्राहवनीयकुण्डः ॥

धिष्याग्नयो ह्यद्य गार्हपत्यो योन्यादिनाभ्यन्तकृते प्रदेशे ॥ ८८ ॥

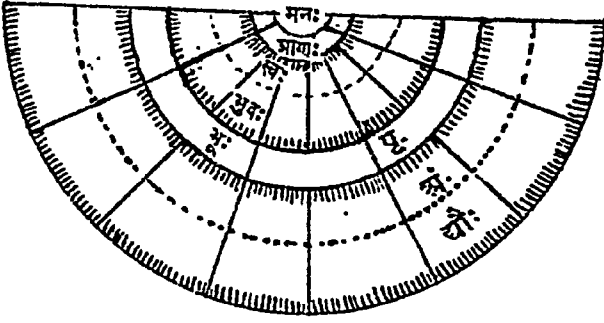
योनिप्रदेशस्त्विह गार्हपत्यः स्यान्नाभिरस्याहवनीयकुण्डः ॥

प्रदेशमात्रस्त्विह योऽस्ति गर्भो विष्णुः स उक्नोऽत्र च सास्ति वेदिः ॥ ८९ ॥

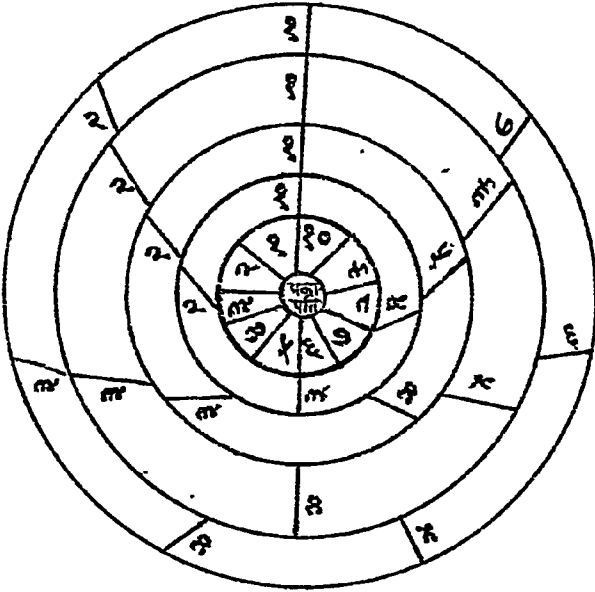
इयं हि पृथ्वी प्रथमास्ति वेदिस्तत्पश्चिमे तिष्ठति गार्हपत्यः ॥

प्राच्यां दिशि त्वाहवनीय एव प्रहयते यत्र च सोमरश्मिः ॥ ९० ॥

४३ पृष्ठे

४३ पृष्ठे

पृथ्वी समग्रापि च गार्हपत्यो द्यौः सूर्यवत्याहवनीयकुण्डः ॥
 धिष्ण्याऽन्तरिक्षं तदिद्वास्ति धेदिर्यस्तत्र यज्ञस्तदिदं तु विश्वम् ॥ ६१ ॥
 यज्ञः स्वयंभूरिह काश्चिदास्ते जुहोत्ययं सर्वहुदात्मनीदम् ॥
 तस्माच्च ऋक् साम यजुश्च जज्ञे ततः प्रवृत्ताः सकला हि यज्ञाः ॥ ६२ ॥
 प्राणो हि वात्रा मनसा च भावितो यज्ञस्वरूपं तनुतेऽथ यज्ञतः ॥
 प्राणस्य यो जायत आश्रयः पृथक् स चित्त्यभूतः स पशुर्हिरण्मयः ॥ ६३ ॥
 स्थूलैस्तु भूतैः कृतरूपमेतत् पश्यामि यत् स्थाप्यु चरिष्यु वेदम् ॥
 देहोऽपि लोमत्वमासृङ्मुखात्पुः पशुस्तदन्तर्निहितोऽस्ति सत्यः ॥ ६४ ॥
 यज्ञो न चेतस्यान्न पशुः क्वचित्स्याद् यज्ञोऽपि सोऽयं पशुभिः कृतः स्यात् ॥
 पशुर्न चेतस्यान्न भवेत्स यज्ञो यज्ञेन यज्ञं त्वयजन्त देवाः ॥ ६५ ॥

इति यज्ञाधिकरणम् ।

अधिदैवतमध्यात्मं च यज्ञो व्याख्यातो गोपत्रे पू० ४ प्रपाठके—“अयं वै यज्ञो योऽयं प्राणः पतते । तमेत इप्सन्ति ये संवत्सराय दीक्षन्ते ।... । अयं वै लोको गृहपतिः । अस्मिन् वा इदं सर्वं लोके प्रतिष्ठितम् ॥ १ ॥ चन्द्रमा वै ब्रह्माऽधिदैवं, मनोऽध्यात्मम् । आदित्यो वा उद्गाताऽधिदैवं चक्षुरध्यात्मम् । पर्जन्य आदित्यः ॥ अग्निवै होताऽधिदैवं वाग्ध्यात्मम् । वायुर्वा अध्वर्युऽधिदैवं प्राणोऽध्यात्मम् ।

	होत्रकाः	अधिदैवम्	अध्यात्मम्
१	गृहपतिः	प्राणः	प्राणः
२	होता	अग्निः	वाक्
३	उद्गाता	आदित्यः	चक्षुः
४	अध्वर्युः	वायुः	प्राणः
५	ब्रह्मा	चन्द्रमाः	मनः

चातुर्होत्राधिकरणम् ।

यद्दीप्यते ज्योतिरद्दः प्ररोद्विवो विश्वस्य पृष्ठेषु ब्रह्मिल्लोकतः ॥
 यस्य प्रतापात् तपनास्तपन्त्यमी आत्मान एवोऽस्ति विशुः प्रजापतिः ॥ १ ॥
 ब्रह्मा मनस्तत्परितः प्रवृत्ताः प्राणा अथैतैः सहितः स यज्ञः ॥
 स्तोमास्तु अक्षरविभाराभृताः प्रदत्ते भिवृत् पञ्चदशदयः स्युः ॥ २ ॥
 मनोमयः प्राणमयः स ब्रह्मणः प्रजापतिर्यत्परितो वितायते ॥

[तै. ब्रा. १ का. ४ प्र. ६ अ.]

तमेव यज्ञं प्रवदन्ति ह्ययं स्तोमेष्वहः स्वात्मविशेषसंपदे ॥ ३ ॥
 स्तोमा इमे ब्रह्मण एव तस्य प्राणास्तथाप्येषु भवन्ति षट्सु ॥
 भूचन्द्रयोर्घातुर्दृक्कन्यान्मोर्धक्षस्य तेजांसि सहस्रियतानि ॥ ४ ॥
 तान्धेव तेजांसि पृथग् भवन्ति ह्योत्पृषि प्रञ्चेति हि पञ्चयज्ञाः ॥
 पृथक् प्रवृत्ताः सक्तलैस्तु अक्षैरेकाऽस्ति यज्ञः स मतोऽसमात्मा ॥ ५ ॥

ब्रह्मास्ति नाभावथ पञ्चयक्षाः स्तोमेषु दृष्टास्तमनुप्रवृत्ताः ॥
प्राणाः परेषामपि तत्र सेदुः प्रजापतिः सर्वत्रिधोऽस्ति यक्षः ॥ ६ ॥

[कौ. ब्रा. १३ आ. १ कं.]

बहोश्च भूयान् भवितुं प्रजापतिर्यक्षात्मकोऽयं दशहोतृतामगात् ॥
आत्मानमेको दशधा व्यधादसौ तेभ्यः स देवानसुरान् ससर्ज ह ॥ ७ ॥
सत्यानुतोर्ध्वाधरदक्षसव्याभिमुख्यैवमुख्यविवृद्धिनायाः ॥
लोकत्रयं सत्यमंधानृतं दिक् स्फुटाः परद्वन्द्वगता हि भावाः ॥ ८ ॥

[तै. ब्रा. २ का. २ प्र. १—११ अ.]

प्राणान् विधायायतनं त्रिवृन्मयान् प्राणं जुहावात्मनि चेन्द्ररूपिणि ॥
वीर्यं तु वीर्यं स यतोऽजुहोत् ततः सहैव देवा असुराश्च जज्ञिरे ॥ ९ ॥
यः पार्थिवः प्राण इमं तमाहुस्तत्र त्रिवृत् प्राण इतीह देवाः ॥ *
सर्वेऽसुरास्तज्जनिता भवन्ति तद्ग्नितोत्रं दशहोतृफलम् ॥ १० ॥

१ ऊर्ध्वाः प्राणाः =	अहः	उदयः	☯	अतो देवाः
२ अधोऽधः प्राणाः =	रात्रिः	तिरोभावः	☾	अतोऽसुराः
३ पूर्वपक्षः =	अहः	आप्यायनम्	☉	अतो देवाः
४ कृष्णपक्षः =	रात्रिः	अपक्षयः	☾	अतोऽसुराः
५ दिवा =	अहः	आभिमुख्यम्	☯	अतो देवाः
६ नक्तम् =	रात्रिः	वैमुख्यम्	☾	अतोऽसुराः
७ सत्यम् =	अहः	सत्ता	☯	अतो देवाः
८ अनृतम् =	रात्रिः	नाशः	☾	अतोऽसुराः
९ दक्षिणभागः =	अहः	सहकारः	☯	अतो देवाः
१० सव्यभागः =	रात्रिः	तिरस्कारः	☾	अतोऽसुराः

देवास्तु सत्येन च दक्षभागे वलक्षपक्षे च दिवा तथोर्ध्वैः ॥

प्राणैरधःस्थैस्त्वनृतेन सव्येऽपक्षीणपक्षे निशि चासुराः स्युः ॥ ११ ॥

आप्यायिता ऊर्ध्वत एव देवाः शुक्लाश्च सत्यं किल वीर्यवन्तः ॥

मृद्धाश्च कृष्णा अनृतं त्ववाञ्चः प्रध्वंसितास्ते हासुरा भवन्ति ॥ १२ ॥

स्तोमोऽतृणत् पञ्चदशस्तु मध्ये स्तोमं तमग्रथं त्रिवृत् ततस्तौ ॥

पूर्वापरौ चाभवतां तु पक्षौ पूर्वं तु देवा अपरेऽसुराः स्युः ॥ १३ ॥

[तै. ब्रा. २।२।३]

इत्थं त्रिवृत्स्तोमगताः परेषु चतुर्विधद्वन्द्वमया विभागाः ॥

सूर्याग्निसंबन्धवशाद्भूवन् सूर्योऽग्निहोत्रं तत उच्यतेऽयम् ॥ १४ ॥

[शत. २ कां. ३ अ. १ कं. शत. ११।३।१]

सर्वे च देवा असुराश्च सर्वे प्रत्येककाये निवसन्ति जुष्टाः ॥

तत्रात्मपुष्ट्यै प्रचरन्ति देवा आत्मापकृत्या असुराश्चरन्ति ॥ १५ ॥

* त्रिवृत् प्राणः पार्थिवोऽग्निः। एकविंशः प्राण आदित्यः ॥ (तै. ब्रा.)

त्रिवृदग्निः। पञ्चदश इन्द्रः। सप्तदशः प्रजापतिः। एकविंश आदित्यः।

द्विरपमयमहः। राजती ज्यौत्स्नी रात्रिः। आयसी कृष्णारात्रिः ॥

पञ्चैव देवाः प्रभवन्ति देहे दिशोऽग्निवायु तपनश्च सोमः ॥
 सोमो मनोऽर्कोऽक्षिचवाग्निहाग्निः श्रोत्रं दिशः प्राण इहास्ति वायुः ॥ १६ ॥
 प्रेयो भवेच्छ्रेय उतात्मनो यद् दृष्टं श्रुतं चिन्तितमेवमुक्त्तम् ॥
 तद्वैवक्लृप्तं विपरीतमेषां तत्पाप्मना विद्धमसुर्य्यमाहुः ॥ १७ ॥
 अग्निस्तु रक्षोघ्न इतीव नासुरः प्राणे प्रभुः संभवतीह कर्हिचित् ॥
 द्वैधं यथाऽन्यत्र तथा न दृश्यते प्राणे श्वंसन् जीवति सर्वदैकधा ॥ १८ ॥
 प्रजापतेरात्मन एव देवा आदित्यवाय्वग्नय उद्बभूवुः ॥
 देवास्त्रयस्ते विभवन्ति विश्वं तेषां हुतात् संभवतीह सर्वम् ॥ १९ ॥

[तै. ब्रा. २।१।६]

प्राणाय गात्राय च चक्षुषे चाग्निवायुसूर्या इह जुहति स्वम् ॥
 अग्निर्व्यधात् प्राणकुलानि वायुर्गात्राणि चक्षूंषि रविः ससर्ज ॥ २० ॥

[तै. ब्रा. २।१।६]

आत्मा मनोबुद्धिमयोऽत्र चक्षुस्तदिन्द्र आदित्य इह प्रयुङ्क्ते ॥
 वागन्य आत्मा तु शरीरमेतद् वायोरथ प्राण इहाग्निः स्यात् ॥ २१ ॥
 इत्येवमेकेऽथ परेऽन्यथाहुः प्राणः शरीरेऽन्तरितोऽग्निभूः सः ॥
 प्राणाश्रयो वायुवशस्तु कायो वहिस्तु कायाद्रविवज्जन्म चक्षुः ॥ २२ ॥

प्राणाविनाभूतमिदं मनोऽपि प्राणेन तेनात्र भवेद् गृहीतम् ॥
 यानीन्द्रियाण्यत्र च यानि भूतान्येतानि सर्वाणि तदग्निः स्युः ॥ २३ ॥
 स्पर्शोऽयमुष्णोऽग्निनिबन्धनोऽस्मिन् देहेऽस्ति चेत् प्राणिति तावदेषः ॥
 अग्नौ प्रशान्ते तु न तत्र चेष्टा न चेतना नापि तदिन्द्रियाणि ॥ २४ ॥
 अग्नौ च निर्वाणमिते शरीरे रसादिभूतान्यपि नोद्भवन्ति ॥
 उद्भूतभूतान्यपि विस्रसन्ते प्रवर्तते तत्र च पूतिगन्धः ॥ २५ ॥

भूतेभ्य एभ्यस्तु शरीरकलसिराशीर्षका पादतलाङ्गसंस्था ॥
 संपद्यते वायुवशेन वायोः स्वब्धं च दृग्धं च समस्तमङ्गम् ॥ २६ ॥
 वायुर्द्विधा रेवसि डिम्भयुग्मं करोति वायोर्निखिलाङ्गवेष्टा ॥
 वायुप्रकोपाद् विषमत्वमङ्गे स वायुरीष्टेऽत्र शरीरयष्टौ ॥ २७ ॥

अथो शरीरस्य यदस्ति रूपं तत्तच्छरीराद्वहिरिति दूरे ॥
 तस्मिन् हि चक्षुर्निहितं शरीरं तद् दृश्यते चक्षुरिदं वदामः ॥ २८ ॥
 सूर्य्यस्य रश्मिः प्रतिपद्य कार्यं प्रत्याहृतो भिन्नगतिः स तिर्य्यक् ॥
 प्रत्यङ्गविन्दुप्रतिमूर्तिफलप्या चक्षुष्यपूर्वा कुस्तेऽङ्गसंस्थाम् ॥ २९ ॥

इत्थं च गौरेव हुतादमीषामभूदमीषां न हुतांनि चेत् स्युः ॥ [तै. ब्रा. २।१।६]
 रश्मिस्तदा न प्रतिघातमेयान्न कायतो गौर्न च वस्तुदृष्टिः ॥ ३० ॥

चक्षुष्यदो भाति शरीरमस्मिन् प्राणास्तद्विषं त्रितयं सहास्ते ॥
 प्राणो न चेत्स्यान्न तनुर्न चक्षुस्तदा भवेत् तेन तवग्निहोत्रम् ॥ ३१ ॥
 गौरग्निहोत्रं हि तमग्निमिद्धा प्राणादपानाश्च समर्द्धयन्ती ॥ तै. ब्रा. २।१।६
 अग्नेश्च हुत्यैव समस्तमेतत् संपद्यते स प्रथमोऽस्ति यज्ञः ॥ ३२ ॥

अजायताथो दशहोतृतश्चतुर्होता स देवासुरसृष्टयनन्तरम् ॥
 देवासुराणामयमिन्द्र आहुतेर्देवैश्चतुभिर्जनितो बभूवह ॥ ३३ ॥
 त्वष्टा च मित्रश्च पृथग्भवेतां द्यावापृथिव्यौ पृथगत्र देवौ ॥
 अत्वार एतेऽजुहवुः समेताः सोमोऽत्र तेषां गृहपस्तदासीत् ॥ ३४ ॥
 तं एक विशायतनेन वीरं तमिन्द्रमेपामसृजत् सुराणाम् ॥
 इन्द्रोऽङ्गवैऽध्यास्वहुश्च देवाः स्वर्गं हि वीर्येण तदिन्द्रियेण ॥ ३५ ॥
 भूमिःप्रतिष्ठाऽग्निरयं दिशो द्यौस्त्वष्टा तु रूपं विकरोति सव्यम् ॥
 मित्रश्च वीर्यं प्रददाति सोमे प्राणोऽयमादित्य इहस्थचन्द्रः ॥ ३६ ॥
 प्रतिष्ठयैव प्रतिष्ठितीदं छन्दोमिराच्छादनमेति दिग्भिः ॥
 त्वष्ट्रा लभेताङ्गविभागसिद्धिं मित्रेण चाप्नोति बलं स यज्ञः ॥ ३७ ॥
 संवत्सरं तत्र ऋतून् प्रजाः पशुनिर्मांश्च लोकानयमभ्यजायत ॥
 इन्द्रोऽयमात्मास्य जगत्प्रशासितुस्तैर्भागधेयानि भवन्ति पञ्चभिः ॥ ३८ ॥

संवत्सरोऽग्निः स हि पञ्च होता तत्राश्विनौ द्वौ चरुणश्च रुद्रः ॥
 बृहस्पतिश्चैति सहर्षिजः स्युस्ते सप्तविंशायतनं व्यचायन् ॥ ३९ ॥
 ततो बभूवुः पशवः समग्रा दूर्वादयः स्थावरजङ्गमा ये ॥
 येऽप्राणिनो वा प्रभवन्ति पृथ्वीपृष्ठोपरिष्ठात् पशवस्त उक्ताः ॥ ४० ॥

द्यौरन्तरिक्षं पृथिवी च सूर्यो वातश्च यज्ञः सह षड्भिरेतैः ॥
 षड्भोतृतामेप जगाम धाता तस्मादतोः कलृक्षिरियं प्रवृत्ता ॥ ४१ ॥

इन्द्रोऽर्यमा वा स्रुत् सप्त होता महाहविः सत्यहविस्त्वयास्यः ॥
 अचित्यपाजा उ अचित्य चित्तोऽनाधुष्य एषोऽप्रतिधुष्य एषः ॥ ४२ ॥
 विधाय तत्रायतनं त एते स्तोमं त्रयस्त्रिंशमिमां प्रतिष्ठाम् ॥
 होतारमाप्यार्यमणं त्वहौषुः स चार्यमा यज्ञ इति ब्रवन्ति ॥ ४३ ॥
 [तै. ब्रा. २।३।५]

द्यावापृथिव्योरितरेतरेणाभूत् संततिर्यज्ञत एव तस्मात् ॥
 इतो बहेद्ब्रह्मममुत्र सद्भ्यो दिवोऽपि वृष्टिर्भवतीह भूमौ ॥ ४४ ॥
 सर्वेऽपि लोका इतरेतरेण संतानिताः सन्ति यतस्ततस्ते ॥
 अन्योन्यभोगाय भवन्ति सर्वे भूमेः स्वरायान्ति दिवश्च भूमिम् ॥ ४५ ॥

४	चतुर्हो तारः	पृथ्वी प्रतिष्ठा	धीः प्रदिशः	त्वष्टा रूपाधि	मित्रः वा- चिर्वाय्यम्	०	०	०	सोमः	वीर इन्द्रः	२१
५	पञ्चहो तारः	नास त्यः	दक्षः	वरुणः	रुद्रः	वृद्ध स्पतिः	०	०	अग्निः च रुणो वा	पशुमान्	२७
६	षडहो तारः	धीः	अन्त रिक्षः	पृथ्वी	सूर्यः	वातः	यज्ञः	०	धाता	ऋतुमान्	
७	सप्तहो तारः	महा हविः	सत्य हविः	अ यास्यः	अचिरय पाजः	अचिरय चित्तः	अना धूप्यः	अप्रति धूप्यः	इन्द्रः अर्यमाव गृहपतिः	मिथः सर्वेषां संतननम्	३३

एतानि सत्राणि निरन्तराणि भवन्ति पञ्चापि कृतानि देवैः ॥
 प्रजापतिः सोम उताग्निरेवं धातार्य्यमा होतृत्यैषु कल्पाः ॥ ४६ ॥
 मुख्यैरमीभिः सममृत्विजोऽन्ये तेषां ध्रुवस्तत्र प्रजेश्वरेण ॥
 चक्रुः प्रजाः सोमतश्चोपधीश्चाग्निना पशन् धातृवशाद् ऋतुंश्च ॥ ४७ ॥
 अथेन्द्रतो वार्य्यमतोऽपि लोकान् मिथः समस्तान् समतन्वतेमान् ॥
 सोमेन चेन्द्रो जनितोऽग्निना चासुरा इतस्तत्पशवश्च नुवाः ॥ ४८ ॥
 अपीन्द्रियं पुण्यति सप्तहोता स्वर्गाय हेतुः स च पञ्चहोता ॥
 सोमो यशस्तेन यशः प्रतीयाद्यज्ञं चतुर्होतृतया प्रपन्नम् ॥ ४९ ॥

[तै- २।२।८]

यदेव किञ्चित् कचिदस्ति तच्चतुर्होतार एभ्योऽधि च यज्ञनिर्मितिः ॥
 नैभ्यो विना सृष्टिरिहास्ति काचन प्राप्तोऽस्ति यज्ञोऽपि न तैर्विना कचित् ॥ ५० ॥

धावापृथिव्यात्मकसृष्टिरेषा यज्ञश्चतुर्होतृतयास्ति कल्पः ॥
 आदित्यवाय्वग्नय एष चन्द्रो होतार एतेऽत्र भवन्ति नित्याः ॥ ५१ ॥
 पञ्चेह भूतानि भवन्ति तेऽन्ये होतार उक्तास्तत एष यज्ञः ॥
 स्यात्पञ्चहोता षडिहर्तवः स्युर्होतार इत्यं स परोस्ति यज्ञः ॥ ५२ ॥
 भूर्लोकमारभ्य तु सत्यलोकावधि प्रतीता इह सप्तलोकाः ॥
 होतार एते तत एष यज्ञः स्यात् सप्तहोताऽन्वयनाय तेषाम् ॥ ५३ ॥
 प्रजापतिः कश्चिदिहैव आत्मा दिग्भ्यो दशभ्यः परिकल्पन्मूर्तिः ॥
 आत्मानमात्मन्यमितं जुहोति यज्ञोः स भूयान् भवति प्रजाभिः ॥ ५४ ॥
 प्रजापतिर्यं पुरुषं ससर्ज तत्राग्निराविश्य तमचुमैच्छत् ॥
 दद्वेत ने देव ततः स यज्ञानात्मस्पृतस्तान् जुहोत् प्रजेशः ॥ ५५ ॥
 तत्रैष आपोमय एकं ऋत्विक् प्रजापतिः स्वं दशधा विधाय ॥
 प्राणं जुहावैव ततः प्रकीर्णान्यङ्गानि सर्वाणि मुहुर्वभूतुः ॥ ५६ ॥
 आदित्यवाय्वग्निस्तु धाशवस्तेऽस्युर्ऋत्विजश्चानु प्रजापतिं तम् ॥
 होतार एते पुरुषस्य चतवार्य्यङ्गान्युपौहन स परोऽस्ति यज्ञः ॥ ५७ ॥

पञ्चर्त्विजस्ते पशवो वभूवुस्तेऽङ्गान्युपौहन्निह लोमचर्मम् ॥
 मांसास्थिमज्जश्च तथर्त्तवः पद् तत्रर्तुधर्म्मान् ससृजुः स्वकाले ॥ ५८ ॥
 सप्तर्त्विजः प्राणमया यतस्तेऽहौपुस्ततः सप्त वभूवुरस्मिन् ॥
 प्राणा हि वागादय एवमन्ये सप्त त्वगाद्याः स हि सप्तहोता ॥ ५९ ॥
 “सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे सप्त रक्षन्ति सदमप्रमादम् ॥
 सप्तापःस्वपतो लोकमीयुस्तत्र जायतो अस्वप्नजौ सप्तसदौ च देवौ ॥ ६० ॥
 [य. वा. सं. ३४।५५]

अथायमात्मा ध्रियते स यज्ञः प्रजापतिस्तिष्ठति तस्य नाभौ ॥
 अन्तःप्रविष्टः स समानमास्ते शास्ता जनानां प्रतरामणीयान् ॥ ६१ ॥
 सर्वाणि शुक्राणि प्रजाश्च सर्वाः सर्वे च होतार इहैकभूताः ॥
 सर्वे चतुर्होतृविशिष्टयज्ञास्ते संपदं यान्ति हि तत्र देवैः ॥ ६२ ॥
 प्राणस्त्रिवृत् पञ्चदशेन तृष्णः पक्षावभूतामपरश्च पूर्वः ॥
 द्वन्द्वान्यभूवन्नपराणि चास्मिन् प्रजापतिस्तेन दशत्वमागात् ॥ ६३ ॥
 दशाहुतीरन्वभवत् पुरस्ताद् दैवी ततः संपदिहासुरी च ॥
 मोक्षाय दैवी यतते तु संपद् बन्धाय संपत् प्रभुरासुरी स्यात् ॥ ६४ ॥
 यावद्वलं सा लभतेऽत्र दैवी तावत् स विद्यासु भवेन्नविष्टः ॥
 यावद्वलं चालभतासुरीयं तावत् स उत्साहमुपैति धृष्टः ॥ ६५ ॥
 स एष यज्ञः प्रथमः समन्ताद् ब्रह्माणमाश्रित्य भवत्यज्ञम् ॥
 अथैकविंशत्यतने विधत्ते सोमश्चतुर्होतृविधेययज्ञम् ॥ ६६ ॥
 देवासुराणामुदभूदिहेन्द्रो देवाश्च तं पर्याविशन् समन्तात् ॥

[तै. ब्रा. २।२।१०]

आदित्यरुद्रा वसवश्च विश्वेदेवाश्च साध्यांगिरसश्च दिक्षु ॥ ६७ ॥
 संवत्सरं तत्र ऋतून् प्रजाः पशुनिमांश्च लोकानयमभ्यजायत ॥
 इन्द्रोऽयमात्मास्य शरीरशासितुस्तैर्भागधेयानि भवन्ति पञ्चभिः ॥ ६८ ॥
 शरीरसंवत्सर एष इन्द्रतो वितायते तन्मय एव जायते ॥
 यान्यस्य पर्वाणि दिनैश्च रात्रिभिः पक्षैश्च मासैरयनैश्च तान्यपि ॥ ६९ ॥
 याश्च प्रजा ये पशवोऽत्र ताश्च ते चन्द्रस्य तस्यात्मन एव कल्पिताः ॥
 प्रजारसासृक्प्रमुखाः प्रधानतः शरीरधर्म्माः पशवस्तु लोमवत् ॥ ७० ॥
 नाभिस्तु पृथ्वी ध्रियते शिरो द्यौस्तत्रान्तरिक्षं हृदयं त्रयस्ते ॥
 लोकाः शरीरे त इमे तदिन्द्रस्यार्थे निजं तन्त्रमुपावहन्ति ॥ ७१ ॥
 सौरोऽपि चान्द्रोऽप्यथ पार्थिवोऽपि संवत्सरोऽत्रात्मनि सज्जते सः ॥
 वाग् वा मनश्चाथ रथन्तरं वा बृहन्नः मातापितृवद्भवन्ति ॥ ७२ ॥
 संवत्सरे ये च विकारभावाः पक्षैश्च मासैरयनैरहोभिः ॥
 तैरप्यमुष्यैव भवन्ति भोगा अध्यात्ममिन्द्रस्य शरीरभर्तुः ॥ ७३ ॥
 पुत्रादयो गोऽश्वगजादयो वाऽऽत्मनैव सम्बन्धमिहोपयन्ति ॥
 ते ते च लोकाः प्रभवन्ति तस्यात्मनःशरीरं पृथिवी तु लोकाः ॥ ७४ ॥

इन्द्रस्य चात्मा निहितः परस्तात् स पञ्चहोता स सुवर्णकोशः ॥
 रजोवृतःसा वसुधान्यमीषां विराद् सुराणामिदमायुरेपाम् ॥ ७५ ॥
 पदत्रतंबोऽस्मिन् क्रमतो विशन्ति सोमस्य चाग्नेश्च विपर्ययेण ॥
 बलस्य हानिश्च बलस्य वृद्धिः पर्यायतस्तेन भवत्यमीपाम् ॥ ७६ ॥
 ततः परस्तादिह सप्तहोता प्रचतंते तेन शरीरनिष्ठाः ॥
 प्राणास्तु देवानुपयन्ति देवां विस्रस्तमङ्गं प्रतिपूरयन्ति ॥ ७७ ॥
 पकोऽयमात्मा तत इत्यमेतैरध्यूढयज्ञैः परिवर्तमानः ॥
 सहैव घाचा मनसा च क्लृप्तः प्राणेन संपन्नतमो विभाति ॥ ७८ ॥

तदित्यमात्माथ शरीरमेतद् द्यावापृथिव्यावथवाऽथवान्यत् ॥
 यदेव किञ्चित् परिदृश्यते तत् संपद्यते पञ्चभिरेव यज्ञैः ॥ ७९ ॥
 एतैर्हि पञ्चैव भवन्ति यज्ञा येभ्यो जगच्चक्रमिदं प्रवृत्तम् ॥
 देवास्तदिन्द्राः पशवोऽन्नमेपां तेषां विकारा गतयश्च तैः स्युः ॥ ८० ॥
 देवाश्च ये वा पशवस्तु ये वा नैभ्योऽतिरिक्तं किमपि प्रतीमः ॥
 प्राणा हि देवाः पशवस्तु वाचः प्राणाश्च वाचः सह विश्वमेतत् ॥ ८१ ॥
 द्यावापृथिव्योरितरेतरेणाभूत् संवतिर्द्वयत् एव तस्मात् ॥
 इतोवहेद्धन्यममुत्र सद्भ्यो दिवोऽपि वृष्टिर्भवतीह भूमौ ॥ ८२ ॥
 सर्वेऽपि लोका इतरेतरेण संतानिताः सन्ति यतस्ततस्ते ॥
 अन्योन्यमोगाय भवन्ति सर्वे भूमेः स्वरायान्ति दिवश्च भूमिम् ॥ ८३ ॥
 स तायते चाहरहस्तु यज्ञः संतिष्ठते चाहरहः स यज्ञः ॥
 स स्वर्गगत्यै तमिमं च युंक्ते स्वर्गं ततः सोहरहः प्रयाति ॥ ८४ ॥

पञ्चात्मयज्ञाः प्रकृतिस्थिता ये तेभ्योऽध्यकल्पयन्त विधेययज्ञाः ॥
 पर्वद्वादाहि च मासि वर्षे वर्षेऽथ पर्वत्रयतोऽथ वर्षात् ॥ ८५ ॥
 आदावहोरात्रमुखप्रवर्त्य यदग्निहोत्रं तदिहाह्निकं स्यात् ॥
 तत्रैकऋत्विग्य दशहोतृफलपत्या प्रकल्पितं यज्ञमिमं वदन्ति ॥ ८६ ॥
 स मासिकः पक्षमुखप्रवर्त्यो दर्शस्तथा यः खलु पूर्णमासः ॥
 अध्वर्युरग्नीदपि नाम होता ग्रहन्ति चत्वार इहोत्विजः स्युः ॥ ८७ ॥
 ऋतुत्रयस्य प्रमुखे चतुर्भिर्मालैस्तु यज्ञोस्ति स पञ्चहोता ॥
 पूर्वैश्चतुर्भिश्च सह प्रतिप्रस्थात्रा च पञ्चोत्विज आहुरस्मिन् ॥ ८८ ॥
 वर्षे प्रवर्त्योऽयनयोर्मुखेद्विः स वार्षिकः स्यात् पशुबन्धयज्ञः ॥
 पूर्वैश्च मैत्रावरुणेन चास्मिन् षड्ढोतृवत् पद पुनर्ऋत्विजः स्युः ॥ ८९ ॥
 चेद् ब्राह्मणाच्छंभस्यथ नेष्टृपोत्रच्छावाकमैत्रावरुणास्तथाग्नीत् ॥
 होता च सप्तोत्विज आचरन्ति संवत्सरादौ सहि सोमयज्ञः ॥ ९० ॥
 संवत्सरोऽन्योऽवयवास्तथान्ये भवन्त्युतुर्मास उताहरित्यम् ॥
 पतेऽग्नयस्तेषु हुतादमीषां बलं क्रतूनामपि तत्समं स्यात् ॥ ९१ ॥

अन्ये तु यज्ञाः सकला अमीषां विकारभूता न ततःपृथक् स्युः ॥
 एकं दशद्व्यंशं सहरं चाहो तु सोमस्य विभाजकं स्यात् ॥ ९२ ॥

यदग्निराधीयत एष यज्ञो यज्ञाङ्गभूतो न ततः पृथक् स्यात् ॥
यास्वग्निचिरया इह पञ्च सोऽग्निर्विधीयते पञ्चभिरेव यज्ञैः ॥ ६३ ॥

य एष आत्मास्ति शरीरनिष्ठः स मानुषो नाम तनोऽतिरिक्तः ॥
संपाद्यते यज्ञत एष आत्मा दैवस्ततो लोकगतीः स याति ॥ ६४ ॥
यज्ञेषु यावद्भवतीह वीर्यं तावत् स लोकेषु लभेत भोगम् ॥
प्रातश्च सायं च पञ्च लोकेऽग्निहोत्रहुत् सोऽन्नमुपाददात् ॥ ६५ ॥
यज्ञेन दर्शं यदि पूर्णमाह्नं पक्षे स पक्षे लभतेऽन्नभोगम् ॥
चतुर्षु मासेषु चतुर्षु चातुर्मास्यं यजन् भोगमिहाश्नुते सः ॥ ६६ ॥
षड्भिः स षड्भिः पशुबन्धयाजो वर्षे स वर्षे यदि सोमयाजी ॥
शते शतेऽद्भेऽप्यमग्निचिद्धा अश्नाति कामं न च वा स कामम् ॥ ६७ ॥
न यज्ञकृचेत् तदमुष्य चात्मा स मानुषोऽमुत्र हि न स्वतन्त्रः ॥
स्यात् कर्मविद्यावशतः स उच्चावचेषु भावेषु बलाद्विकृष्टः ॥ ६८ ॥
होतार पतेषु भवन्तु सप्त वा पद् पञ्च चत्वार इमे दशैव वा ॥
सर्वे चतुर्द्वौतथैव भापिता भवन्ति तस्येन्द्रतथेन्द्रकल्पितः ॥ ६९ ॥

उपसंहारः ।

अमूर्तकालौ रविः सृष्टिनाशौ सृष्टिस्त्वहः स्यात् प्रलयस्तु रात्रिः ॥
मूर्तौ तु कालौ भवतोऽग्निसोमावग्निस्त्वहोरात्रिरयं तु सोमः ॥ १०० ॥
अपिन्द्रिधाऽग्निः स ऋतं च सत्यं सत्यं त्वहः स्यादतमस्ति रात्रिः ॥
* द्यावापृथिव्यौ तदहश्च रात्रिस्तत्राहरिन्द्रोऽग्निरयं तु रात्रिः ॥ १०१ ॥
स्तोमा अहान्यत्र विभक्तरक्षां रात्रिस्ततो यज्ञ इतश्च सृष्टिः ॥
तस्मादहोरात्रकृतैव सृष्टिर्भवत्यहोरात्रमयो विधाता ॥ १०२ ॥
यज्ञा अहःस्वाहवनाद् भवन्ति रात्र्यो विभागाय भवन्ति चाह्नाम् ॥
यस्माच्च यज्ञाद्भवतीह सर्वं तस्मादहोरात्रकृतैव सृष्टिः ॥ १०३ ॥
प्रजाप्रतिर्यञ्च इतो हि यज्ञाद्भूत् प्रजासृष्टिरिति स्म वृद्धाः ॥
तेनाप्यहोरात्रकृतैव सृष्टिः सिद्धा यतोऽहस्तु भवन्ति यज्ञाः ॥ १०४ ॥
राथन्तरी रात्रिरियत्यह्येत् तद्वार्हतं सर्वरथन्तरोऽग्निः ॥
वृद्धत्थादित्य इहैव तेजोद्वये हुतं यज्ञ इति श्रुवन्ति ॥ १०५ ॥
“वृद्धदथन्तराभ्यामिदमेति युक्तं यद्भूतं भविष्यच्चापि सर्वम् ॥
तभ्यामियादग्नीनाघाय धीरो दिवैवान्यज्जुहुयाञ्जङ्गमन्यत्” ॥ १०६ ॥

पे. ब्रा. २५ अ.

प्राणो हि यज्ञः पवते तु योऽयं तद्वर्तनी वाक् च मनश्च कर्त्तुः ॥
वाचा च यज्ञो मनसा च वृत्तो मनस्त्वदो वागियमस्ति रूपात् ॥ १०७ ॥

* “आग्नेयी वै रात्रिः । ऐन्द्रमहः” इति (तै. ब्रा. ३. १. १. ३. ॥ १. १. १. ३ ॥)

मनस्त्वहः स्यादथ वाक् तु रात्री ताभ्यां हि यज्ञोऽथ ततः प्रजास्ताः ॥
प्रजायमाना अपि यज्ञतस्ता भवन्त्यहोरात्रत एव जाताः ॥ १०८ ॥

तावाहिवा यावदियन्ति देवा रात्रिस्तु सा यावदिमेऽसुराः स्युः ॥
देवासुराभ्यां भवतीह सर्वं तस्मादहोरात्रकृतैव सृष्टिः ॥ १०९ ॥
देवा अहःसन्त्यसुरास्तु रात्री देवासुराभ्यामिह दैववांदाः ॥
यां सृष्टिमिच्छन्ति हि निर्विशेषं तामप्यहोरात्रत एव विधात् ॥ ११० ॥
अहर्वियद् रात्रिरियं वियत्तद् व्योमेत्यहोरात्रमिति ह्यभिन्नम् ॥
व्योमस्ततो यां प्रवदन्ति सृष्टिं तामप्यहोरात्रत एव विधात् ॥ १११ ॥
निमित्तमहो रविरस्त्यसौ सन् राज्यानिमित्तं तु रवेरसत्त्वम् ॥
तेनास्त्यहःसद्यसती च रात्री तस्मान्न भिन्नः सदसत्प्रवादः ॥ ११२ ॥

प्राक्कर्मोदयतो हि यस्य मिथिलादेशे शरीरोदयः ।
श्रीविश्वेशदयोदयाच्च समभूत् कार्या सुविधोदयः ॥
राज्ञा प्रीत्युदयादभूज्जयपुरे संपत्तिभारयोदयः ।
सिद्धस्तन्मधुसूदनात् विदुषोऽहोरात्रवादोदयः ॥ १ ॥
इतिवृत्तं सैदसद्वा, रैजो विर्यद्वाऽपरं तथावर्यम् ।
अम्भोऽमृतमृत्यु वाऽहोरात्रो दैवंसंशयौ ब्रह्म ॥
एते द्वादशवादाः शास्त्रेऽस्मिन् ब्रह्मविज्ञाने ।
श्रूयन्ते, तत्रायं वादो नवमोऽत्र संपूर्णः ॥ ३ ॥

इति मधुसूदनविद्यावाचस्पतिप्रणीते ब्रह्मविज्ञानशास्त्रे द्वादशवादे
नवमोऽयमहोरात्रवादः संपूर्णः ॥ ६ ॥

